

Γιώργος Β. Νικολάου - Μανόλης Γ. Πεπονάκης

Μ. DUMAS - ΡΗ. DE BONNEVAL: «ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ
ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΚΡΗΤΗΣ». ΜΙΑ ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ
ΤΟΥ 1783 (ΠΡΟΔΡΟΜΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ)

Η ανέκδοτη αναγνώριση της Κρήτης, που φέρει τον τίτλο “*Reconnaissance de l’Isle de Candie*”, εντοπίστηκε στη διάρκεια μιας έρευνας στα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας και συγκεκριμένα στα αρχεία του Υπουργείου των Ναυτικών. Στη σειρά 2JJ αυτών των αρχείων βρίσκονται ταξινομημένα διάφορα υπομνήματα και ημερολόγια αποστολών της Υδρογραφικής Υπηρεσίας (*Service Hydrographique*) του γαλλικού ναυτικού. Ο τόμος 93 της εν λόγω σειράς αποτελεί τη συλλογή Flerieu, η οποία περιέχει κυρίως υπομνήματα για το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου του 18^{ου} αιώνα¹. Η «Αναγνώριση της νήσου Κρήτης» καταλαμβάνει 116 φύλλα μεγάλου μεγέθους (24 X 38 εκ.), γραμμένα και στις δύο όψεις, δηλ. 232 σελίδες, χωρίς αρίθμηση². Συνοδεύεται, όπως και οι άλλες αναγνωρίσεις, από μία περίληψη, που καταλαμβάνει 28 σελ.³. Το όνομα του συντάκτη της αναγνώρισης της Κρήτης απουσιάζει από τον τίτλο, γεγονός που δημιούργησε προβλήματα ταύτισης.

Γι’ αυτό ερευνήσαμε, στη συνέχεια, στα Ιστορικά Αρχεία του Υπουργείου του Πολέμου τους φακέλους που περιέχουν υπομνήματα και αναγνωρίσεις του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα, τις οποίες πραγματοποίησαν Γάλλοι αξιωματικοί στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα αυτής της έρευνας ήταν ο εντοπισμός ενός δευτέρου αντιτύπου της αναγνώρισης της Κρήτης, στο οποίο και παραπέμπουμε⁴. Στο έγγραφο που τη συνοδεύει σημειώνεται ότι η αναγνώριση συντάχτηκε από τον Mathieu Dumas. Το δεύτερο αυτό αντίτυπο της αναγνώρισης της Κρήτης, πιστό αντίγραφο εκείνου που ε-

1. Archives Nationales de France [στο εξής ANF], Marine, 2JJ 93: Méditerranée, Manuscrits de M. Flerieu, όπου με αριθμό ταξινόμησης 36: *Reconnaissance Générale de l’Archipel du Levant ordonnée par Monsieur Le Maréchal de Castries et faite par M. Le Comte De Bonneval Capitaine de Vaisseau du Roi et M. Dumas aide-Marechal Général des Logis des Armées, pendant les années 1783 et 1784, contenant les détails nautiques*. Σ’ αυτό το φάκελο βρίσκονται “αναγνωρίσεις” νησιών του Αιγαίου, των Δαρδανελίων, της Κωνσταντινούπολης, του Ευξείνου Πόντου και άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

2. Αυτόθι, no 38 : *Reconnaissance de l’Isle de Candie*:

3. Αυτόθι, no 39: *Isle de Candie, Seconde Cayer*.

4. Service Historique de l’Armée de Terre, Paris [στο εξής SHAT], *Mémoires et Reconnaissances [MR]*, Carton 1616 (Turquie, 1676-1784), no 6: *Reconnaissance de l’Isle de Candie*. Εδώ παραπέμπουμε σ’ αυτό το αντίτυπο της «Αναγνώρισης».

ντοπίστηκε στα ANF, καταλαμβάνει 251 αριθμημένες σελίδες μεγάλου μεγέθους (24 X 36 εκ.). Η γραφή του είναι πιο προσεγμένη και καλλιγραφημένη.

Στον ίδιο φάκελο βρίσκονται και άλλα αντίγραφα υπομνημάτων-στρατιωτικών αναγνωρίσεων του 1783-84 στο χώρο της Αν. Μεσογείου, ανάμεσα στα οποία ένα πιστό αντίγραφο (*copie collacionnée*), με όλες τις αναγνωρίσεις που έγιναν στη διάρκεια της αποστολής του 1783-84 από τους αξιωματικούς του γαλλικού στρατού Dumas και Bonneval, ύστερα από εισήγηση του Υπουργού Ναυτικών, στρατηγού De Castries, και διαταγή του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄⁵. Η συνοπτική αυτή έκθεση όλων των αναγνωρίσεων φέρει την ίδια ημερομηνία με την αναφορά, που υπέβαλε ο αρχηγός της αποστολής Bonneval στον Castries, όταν επέστρεψαν στην Τουλών. Η έκθεση, με ημερομηνία 3 Σεπτεμβρίου 1784, που καταλαμβάνει 40 σελίδες, εντοπίστηκε σε φάκελο που περιέχει και πολλά άλλα έγγραφα για τη συγκεκριμένη αποστολή⁶. Σύμφωνα μ' αυτή την έκθεση το τελικό κείμενο της «αναγνώρισης» της Κρήτης, καθώς και των άλλων περιοχών, που είχαν επισκεφθεί έως τότε οι δύο Γάλλοι αξιωματικοί, συντάχτηκε στη διάρκεια των δύο πρώτων μηνών του 1784 στη Σμύρνη, όπου, παράλληλα, οι υπεύθυνοι της αποστολής ασχολήθηκαν με τη συγκέντρωση πληροφοριών και την κατασκευή χαρτών και πλάνων για τις οχυρώσεις της μικρασιατικής αυτής πόλης⁷. Από εκεί κλεισμένες ερμητικά οι «αναγνωρίσεις», και τα πλάνα των οχυρώσεων που τις συνόδευαν, σε δύο μεταλλικά κιβώτια στάλθηκαν αμέσως στη Γαλλία με τον έμπιστο κυβερνήτη του πλοίου "Maloner"⁸. Προφανώς ο Castries και το επιτελείο του επείγονταν να ενημερωθούν για τα στρατιωτικής κυρίως φύσεως στοιχεία που απέδωσαν οι αποστολές.

Οι δύο αξιωματικοί, στους οποίους ανατέθηκε η τόσο σημαντική και σιγά να δύσκολη αποστολή, δεν ήταν τυχαίοι. Επρόκειτο για δύο ικανότατους αξιωματικούς που, παρά τη σχετικά νεαρή ηλικία τους, κατόρθωσαν να φέρουν σε πέρας με απόλυτη επιτυχία το έργο τους. Ο Bonneval (1741-1814) κατείχε ήδη το βαθμό του κυβερνήτη πολεμικού πλοίου. Αργότερα, εκτός από τις άλλες εύφημες μνείες που πήρε, όπως εξάλλου και ο Dumas, για την επι-

5. Αυτόθι, *Mémoire militaire sur les positions relatives des Isles de l'Archipel du Levant pour servir d'Instruction à la reconnaissance générale ordonnée par le Maréchal de Castries*, A Toulon, le 3 Septembre 1784, par Mrs de Bonneval et Dumas.

6. ANF, Marine B4, t. 213, *Mission secrète donnée à M. de Bonneval et M. Dumas (1783-1784)*, ff. 225r-281r. Για την έκθεση βλ. ff. 254r-274r. Οι δύο αξιωματικοί έφθασαν στην Κρήτη στις 25 Οκτωβρίου του 1783 και ανεχώρησαν στις 17 Δεκεμβρίου. Βλ. Αυτόθι ff. 258v-261v.

7. Αυτόθι, ff. 263r-264r: «Le 29 [Février] le travail de nos opérations jusqu'à ce jour fut redigé. La nécessité d'employer dans les écritures le même secret dans l'exécution, ne nous permit d'aller aussi vite que nous l'eussions désiré».

8. Αυτόθι, ff. 264r-265v.

τυχημένη εκτέλεση της αποστολής, προήχθη στο βαθμό του αρχηγού μοίρας του πολεμικού ναυτικού⁹. Ο Mathieu Dumas (Μοντελιέ 1753-Παρίσι 1837), αξιωματικός του πεζικού, είχε ήδη, παρά τη νεαρή του ηλικία, μια επιτυχημένη προϋπηρεσία με το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα στον πόλεμο της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας, και στη συνέχεια στη Τζαμάικα. Αμέσως μετά στάλθηκε στην αποστολή στο Αιγαίο και στον Εύξεινο Πόντο. Στη συνέχεια εκτέλεσε με επιτυχία και άλλες αποστολές στη Γερμανία, Ολλανδία κ.αλ. Συμμετείχε στους ναπολεοντείους πολέμους, όπου έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο από ανώτατες στρατιωτικές και πολιτικές θέσεις. Το ίδιο και κατά την Παλινόρθωση της βασιλείας. Το 1828, σχεδόν τυφλός αλλά με μεγάλη ενεργητικότητα, εκλέχτηκε βουλευτής. Προηγουμένως του είχε απονεμηθεί ο τίτλος του κόμη¹⁰. Έγγραψε πολλά έργα, στρατιωτικού, ιστορικού και πολιτικού περιεχομένου. Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζουν το πολύτομο *Précis des événements militaires*¹¹ και τα *Souvenirs*, δηλ. οι Αναμνήσεις της ζωής του, που μας ενδιαφέρουν εδώ ιδιαίτερα.

Το τρίτομο αυτό έργο, που εκδόθηκε δύο χρόνια μετά το θάνατο του Mathieu Dumas, από το γιό του Christian, περιέχει με τη μορφή απομνημονευμάτων τη ζωή και τη δράση του M. Dumas από το 1770 έως το 1836¹². Το έργο συνέγραψε ο Dumas στα τελευταία χρόνια της ζωής του, όταν η όρασή του είχε ελαττωθεί πολύ. Γι' αυτό και αναγκάστηκε να σταματήσει στα γεγονότα του 1808 και να υπαγορεύσει την υπόλοιπη δράση του έως το 1836 στο γιό του¹³.

Στον πρώτο τόμο των *Souvenirs* του ο Dumas αφηγείται την αποστολή που εκτέλεσε με τον Bonneval στην Ανατολή το 1783-84¹⁴. Μια απλή σύγκρι-

9. Βλ. ANF, Marine, C7; t. 289, Ruffo de Bonneval, έγγραφα με ημερομηνία 28 Sept. 1784 και 6 Mars 1785. Πρβλ. M. Prevost et Roman D'Amat (sous la dir.), *Dictionnaire de biographie française*, t. 6, Paris 1954, σσ. 1033-1034. Βλ. και παρακάτω σημ. 91.

10. ANF, Marine, C7, t. 94, Dumas Mathieu. Dr Hoefler (sous la dir.), *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à 1850-60*, publié par Firman Didot Frères, t. 15, Paris 1856, (φωτογ. επαν., Copenhague 1956), σσ. 155-163. M. Prevost et Roman D'Amat (sous la dir.), *Dictinnnaire....* ό.π., t. 12, Paris 1970, σσ. 139-141.

11. Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου αυτού είναι: *Précis des événements militaires ou essais historiques sur les campagnes de 1799 à 1814, avec cartes et plans*, éd. Truttel et Würtz, 19 vol., Paris 1817-1826. Στον κατάλογο των παλαιότερων βιβλίων της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού καταγράφονται 50 έργα του M. Dumas, γραμμένα ανάμεσα στα 1791 και 1833. Τα περισσότερα είναι πολιτικού περιεχομένου (λόγοι στη Βουλή) και ολιγοσέλιδα. Βλ. *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale: auteurs*, t. XLIV, Paris 1911, σσ. 222-231.

12. M. Dumas, *Souvenirs du lieutenant général Comte Mathieu Dumas de 1770 à 1836 publiés par son fils*, t. 1-3, in 8o; Librairie de Charles Gosselin, Paris 1839. Ο ίδιος ο Ντυμά συνέστησε στο γιό του να μη δώσει στο έργο αυτό τον τίτλο *Mémoires*, δηλ. Απομνημονεύματα, γιατί τον θεωρούσε πολύ φιλόδοξο και αταίριαστο με το περιεχόμενό του βιβλίου. Βλ. t. 3, σ. 603.

13. *Αυτόθι*, t. 3, σσ. 599-604. Πρβλ. M. Prevost et Roman d'Amat (sous la dir.), *Dictionnaire* ό.π., σσ. 141.

14. *Αυτόθι*, t. 1, Livre troisième, σσ. 162-396. Για το ταξίδι στην Κρήτη βλ. σσ. 183-286.

ση του ταξιδιού στην Κρήτη, όπως το περιγράφει ο Ντυμά στις αναμνήσεις του, με την ανέκδοτη αναγνώριση του νησιού, μας δίνει τη δυνατότητα να επισημάνουμε αμέσως τις μεγάλες διαφορές των δύο κειμένων. Εκτός από το ότι η ανέκδοτη «αναγνώριση» είναι υπερδιπλάσια ως προς τον αριθμό σελίδων από το κείμενο των Αναμνήσεων, η δομή των δύο κειμένων, αλλά και το περιεχόμενο τους, είναι εντελώς διαφορετικά. Ενώ στις αναμνήσεις του ο Ντυμά περιγράφει, με τον συνήθη στα περιηγητικά κείμενα τρόπο, το ταξίδι του στην Κρήτη και τις εντυπώσεις του απ' αυτό, στην «αναγνώριση» δίνει πάρα πολλές λεπτομέρειες και ακριβείς πληροφορίες για το δρομολόγιο που ακολούθησε κατά την περιήγησή του στο νησί, για τις πόλεις και τις οχυρώσεις τους, για τα χωριά, για τη διοίκηση, τον πληθυσμό και, τέλος, για την παραγωγή και το εμπόριο. Στοιχεία που απουσιάζουν από το εκδεδωμένο έργο του¹⁵.

Οι μεγάλες διαφορές των δύο κειμένων, που αφορούν την ίδια περιήγηση στην Κρήτη, μπορούν να αποδοθούν σε πολλούς λόγους: Πρώτα-πρώτα στο χρόνο και στις ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφτηκαν. Ενώ η «αναγνώριση» συντάχτηκε αμέσως μετά την ολοκλήρωση του ταξιδιού στην Κρήτη, με νωπές τις εικόνες και τις εμπειρίες από το νησί, τα σχετικά με το ίδιο ταξίδι στις αναμνήσεις γράφτηκαν 50 χρόνια αργότερα, όταν φυσιολογικά, με το πέρασμα του χρόνου, πολλά είχαν εξασθενήσει στη μνήμη του Ντυμά. Επιπλέον, όπως ομολογεί ο ίδιος, δεν μπορούσε, λόγω της πολύ εξασθενημένης όρασής του, να συμβουλευτεί καλά τις σημειώσεις που είχε κρατήσει από τα διάφορα ταξίδια¹⁶. Έπειτα ο σκοπός σύνταξης των δύο κειμένων ήταν εντελώς διαφορετικός: στην πρώτη περίπτωση επρόκειτο για μια πολύ προσεκτική καταγραφή των όσων παρατήρησε στη διάρκεια της μυστικής αποστολής στην Κρήτη ο Ντυμά μαζί με τον Μπονεβάλ, σύμφωνα με τις διαταγές που είχαν λάβει. Καταγραφή που προοριζόταν για ορισμένα μόνο άτομα της γαλλικής στρατιωτικής ιεραρχίας. Αντίθετα, στις αναμνήσεις έχουμε ένα κείμενο με χαρακτηριστικά απομνημονεύματος-περιήγησης, που προοριζόταν για ένα

15. Από τις 20 πόλεις και χωριά, που αναφέρονται στις αναμνήσεις-μόλις το 1/5 αυτών που δίνονται από την «αναγνώριση»- οι 6 δεν αποδίδονται σωστά. Έτσι καταγράφεται: Αμίρα αντί Λημυρός, Σπίτι αντί Σπήλι, Βουσισιάκη αντί Βουλισμένη, Ντομπάχι αντί Τυμπάκι, Αμπελούζι αντί Αμπελούζος και Βασλέ αντί Βαφέ. Βλ. M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., τ. 1, σσ. 218, 237, 244, 247, 261, 277.

16. Βλ. *αυτόθι*, τ.1, σ. 396 και τ. 3, σσ. 598, 602-603. Πρβλ Dr Hoefer (sous la dir.): *Nouvelle biographie...*, ό.π., στ. 162. M. Prevost et Roman d'Amat (sous la dir.), *Dictionnaire biographique...*, ό.π., στ. 141. Ο Ντυμά είχε κρατήσει για προσωπική του χρήση minutes, δηλ. πρόχειρες σημειώσεις από το ταξίδι αυτό, ίσως και χάρτες και πλάνα. Βλ. M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., τ. 1, σ. 325 έξ. Προφανώς με τη βοήθεια του γιού του Κριστιάν, αξιοποίησε τις διάφορες σημειώσεις όταν αποφάσισε να γράψει τις αναμνήσεις από τη ζωή του. Δεν αποκλείεται ακόμη, ο Κριστιάν, επίσης στρατιωτικός, να μελέτησε, με υπόδειξη του πατέρα του, τα υπομνήματα αυτής της αποστολής, που είχαν κατατεθεί στα αρχεία του Ναυτικού, για να συμπληρωθούν κάποια κενά.

ευρύ αναγνωστικό κοινό. Τέλος, για να αρχεστούμε στους σημαντικότερους μόνο λόγους που εξηγούν, κατά τη γνώμη μας, τη μεγάλη διαφορά των δύο αυτών έργων, που αφορούν τον ίδιο χώρο την ίδια χρονική στιγμή, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι η «η αναγνώριση της νήσου Κρήτης»-τουλάχιστον ένα τμήμα της- συντάχτηκε από κοινού από τον Ντυμά και τον Μπονεβάλ, αν και είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε με ακρίβεια τη συμβολή του καθενός στην τελική σύνταξη της «αναγνώρισης». Αλλά σ' αυτό το ζήτημα θα επανέλθουμε παρακάτω¹⁷.

Οι λόγοι για τους οποίους πραγματοποιήθηκε η μυστική αποστολή των δύο Γάλλων αξιωματικών στο Αιγαίο Πέλαγος και στον Εύξεινο Πόντο είναι γνωστοί χάρις στις πλούσιες ανέκδοτες και εκδεδομένες πηγές που διαθέτουμε. Συνδέονται άμεσα με τα οικονομικά και τα γενικότερα γεωπολιτικά συμφέροντα και επιδιώξεις της Γαλλίας στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στη διάρκεια του 18ου αιώνα, καθώς και με τους φόβους της για πιθανό διαμελισμό του κράτους του Σουλτάνου από τη Ρωσία και την Αυστροουγγαρία. Κάτι που, σύμφωνα με τις εισηγήσεις των αρμόδιων υπουργών, θα προκάλούσε την καταστροφή του εμπορίου της Γαλλίας στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Η καλά οργανωμένη λοιπόν μυστική αποστολή του 1783-84, που μας θυμίζει παρόμοιες μυστικές αποστολές των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁸, είχε σκοπό να δώσει στο Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ και στους υπουργούς του μια όσο το δυνατό πιο ακριβή εικόνα για τη στρατιωτική, την αμυντική, αλλά και για τη γενικότερη κατάσταση του οθωμανικού κράτους. Εικόνα, η οποία μαζί με άλλους παράγοντες, θα διαμόρφωνε την εξωτερική πολιτική της Γαλλίας στη συγκεκριμένη φάση του Ανατολικού Ζητήματος. Γι' αυτό, πριν αναφερθούμε στην αποστολή των Μπονεβάλ-Ντυμά στην Ανατολή, και ιδιαίτερα στο ταξίδι τους στην Κρήτη, θεωρούμε απαραίτητη τη σύντομη εξέταση του Ανατολικού Ζητήματος στις αρχές της δεκαετίας του 1780.

17. Βλ. παρακάτω : Το περιεχόμενο της «αναγνώρισης» και η αξία της.

18. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αγγλικής μυστικής αποστολής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο των ναπολεοντείων πολέμων, και συγκεκριμένα το 1804, αποτελεί η αποστολή του Άγγλου συνταγματάρχη William Leake. Οι οδηγίες που πήρε ο Ληκ από τον πρωθυπουργό Harrowby για τη συγκέντρωση πληροφοριών σχετικών με την αμυντική κατάσταση των δυτικών ακτών της Πελοποννήσου και της Αλβανίας, αλλά και τα πιθανά σημεία αποβίβασης των Γάλλων, θυμίζουν αυτές που είχαν δοθεί λίγα χρόνια πριν στους δύο Γάλλους αξιωματικούς. Για την αποστολή του W. Leake βλ. Κυρ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Γ1, Αθήνα 1975, σσ. 318-321.

Ι. ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1780

Στην αυγή της δεκαετίας του 1780 το Ανατολικό Ζήτημα έμπαινε σε μια νέα κρίσιμη φάση. Τα σημαντικά εμπορικά και λοιπά προνόμια που αποκτούσε η Ρωσία στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στο Αιγαίο και στον Εύξεινο Πόντο, με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774), δεν ικανοποιούσαν παρά πρόσκαιρα μόνο τα φιλόδοξα επεκτατικά σχέδια της Μεγ. Αικατερίνης¹⁹. Η νέα συνθήκη ειρήνης, συμπληρωματική της προηγούμενης, ανάμεσα στη Ρωσία και στην Τουρκία, που υπογράφηκε στο Αϊναλί-Καβάρ (10 Μαρτίου 1779) με τη μεσολάβηση της Γαλλίας, και η οποία προέβλεπε, ανάμεσα στ' άλλα, το σεβασμό της ανεξαρτησίας της Κριμαίας, δε στάθηκε ικανή να ανακόψει τα επεκτατικά ρωσικά σχέδια²⁰. Αντίθετα, την επόμενη κιόλας χρονιά η Αικατερίνη, με την παρότρυνση του φιλοπόλεμου διοικητή της Νότιας Ρωσίας Ποτέμκιν, άρχισε να καταστρώνει νέα σχέδια για στρατιωτικές επιχειρήσεις με στόχο το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σ' αυτά τα κατακτητικά προγράμματα βρήκε σύμμαχο και αρωγό τον αυτοκράτορα της Αυστροουγγαρίας Ιωσήφ Β΄.

Ο Ιωσήφ, στον οποίο ασκούσε μεγάλη επιρροή ο φιλοπόλεμος καγκελάριος Kaunitz, είχε δείξει ήδη πριν το θάνατο της μητέρας του Μαρίας Θηρεσίας (Νοεμ. 1780) τις επεκτατικές του διαθέσεις, που τις περιόριζαν οι συνεχείς παρεμβάσεις της²¹. Οι δελεαστικές όμως προτάσεις της Αικατερίνης στη μυστική συνάντησή τους στο Mohilev και στη συνέχεια στην Αγία Πετρούπολη (Μάιος-Ιουλ. 1780) για επίθεση από κοινού κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και διαμελισμό της, αποδείχτηκαν ισχυρότερες από τις παροτρύνσεις της μητέρας του. Όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του Ιωσήφ με τη μητέρα του, η τσαρίνα είχε σχεδόν έτοιμα τα σχέδια για τη δράση τους και

19. E. Driault, *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sévres* (1920), 8e éd., Paris 1921, σ. 55 εξ.. M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, Londres-New York 1966, σ.8 εξ.. R. Mantran (sous la dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, éd. Fayard, Paris 1989, σσ.424-425. G. Castellan, *Histoire des Balkans, XIVe-XXe siècles*, éd. Fayard, Paris 1991, σσ.202-203. Isabel de Madariaga, *La Russie au temps de la Grande Catherine*, (Londres 1981), trad. française, éd. Fayard, Paris 1987, σ.412 εξ.

20. Βλ. τους όρους της συνθήκης στο: Gabriel Effendi Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, t. 1er, 1300-1789*, Paris 1897 [Kraus Reprint, Nendeln /Liechtenstein, 1978], σσ 338-344. Επίσης: Robert Salomon, *La politique orientale de Vergennes (1780-1784)*, Paris 1935, σ. 23. Gaston Zeller, *Histoire des relations internationales, t. 3e. Les Temps Modernes, II. De Louis XIV à 1789*, éd. Hachette, Paris 1955, σ. 294. I. de Madariaga, *La Russie...*, ό.π., σ. 412.

21. Beranger Jean, *Histoire de l'Empire des Habsbourg, 1273-1918*, éd. Fayard, Paris 1990, σ 502. Πρβλ Driault E., *La Question...*, ό.π., σ. 55.

για τον τρόπο που θα μοιράζονταν τα κατακτημένα εδάφη²².

Η Μ. Αικατερίνη, θεωρώντας λίγο-πολύ τον εαυτό της διάδοχο των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, σχεδίαζε να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη και ν'ανασυστήσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Προόριζε μάλιστα για αυτοκράτορα το νεογέννητο εγγονό της, στον οποίο, έδωσε το όνομα Κωνσταντίνος, παραπέμποντας έτσι στον ιδρυτή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και στον τελευταίο της αυτοκράτορα. Πρόκειται για το περίφημο «ελληνικό σχέδιο», ένα από τα πολλά που επεξεργάστηκαν οι Μεγ. Δυνάμεις για το διαμελισμό του οθωμανικού κράτους²³. Οι μυστικές αυτές συννενοήσεις ανησύχησαν πολύ την ετοιμοθάνατη Μαρία-Θηρεσία, όπως εξάλλου και τον υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας Vergennes, όταν διέρρευσαν οι πρώτες συγκεκριμένες γι' αυτές πληροφορίες²⁴. Η Γαλλία, έχοντας ήδη ανοιχτό μέτωπο με την Αγγλία στις αποικίες της Αμερικής, είχε σοβαρούς λόγους να μην επιθυμεί το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που παρουσίαζε έντονα συμπτώματα παρακμής. Οι μυστικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη Ρωσία και στην Αυστρία (Ιαν.-Μάιος 1781) κατέληξαν σε υπογραφή συμφωνίας, της οποίας ειδικό μυστικό άρθρο προέβλεπε τις αμοιβαίες υποχρεώσεις των δύο χωρών στην περίπτωση πολέμου εναντίον της Τουρκίας²⁵.

Φυσικό ήταν οι διαπραγματεύσεις και οι συμφωνίες, που έγιναν γνωστές παρόλη τη μυστικότητά τους, να ανησυχήσουν έντονα τόσο την Υψηλή Πύ-

22. A. Arneth von, *Joseph II und Katharina von Russland: Ihr Briefwechsel*, Wien 1869, σ. 6 εξ., του ιδίου, *Maria Theresia und Joseph II. Ihre correspondenz, band 3*, Wien 1868, σσ. 256-259 (επιστολή Ιωσήφ στη μητέρα του με ημερ. 14 Ιουν. 1780) και σσ. 267-273 (επιστολή με ημερ. 4 Ιουλ. 1780). Πβλ. R. Salomon, *La politique...*, ό.π., σ. 45 εξ., John T. Alexander, *Catherine the Great*, Oxford University Press, New York-Oxford 1989, σσ. 242-243. L.Bely, *Les relations internationales en Europe. XVIIe-XVIIIe siècles*, éd. P.U.F, Paris 1992, σσ. 638-639.

23. Για το «ελληνικό σχέδιο», πιο γνωστό ως «projet grec» βλ. επιλεκτικά: A.Arneth von, *Maria Theresia und Joseph II...*, ό.π., σσ. 267-273 (Joseph II à Marie-Thérèse, St. Pétersbourg 4 Juillet 1780). T.G.Djuvara, *Cents projets de partage de la Turquie*, Paris 1914, σ.297 εξ.. I. de Madariaga, *La Russie...*, ό.π., σ. 415, M. S. Andersson, *The Eastern Question...*, ό.π., σσ. 8-9. Αθ. Υψηλάντου, *Τα μετά την Αλωση*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1870 (φωτοστατική ανατ. Αθήναι 1970), σ. 631 εξ.. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 556-557. Karl Roiter, *Austria's Eastern Question, 1700-1790*, Princeton University Press, Princeton 1982, σσ. 162-165. J. T. Alexander, *Catherine...*, ό.π., σσ. 243-245, Hugh Ragsdale, "Russian projects of conquest in the eighteenth century" στο *Imperial Russian foreign policy*, edited and translated by H. Ragsdale, Woodrow Wilson Cener Press and Cambridge University Press 1973, σ. 82 εξ., όπου και γενικά για τις μυστικές συννενοήσεις της Αικατερίνης με τον Ιωσήφ.

24. Βλ. Arneth A. von, éd., *Correspondance secrète entre Marie-Thérèse et le Cte De Mercy-Argenteau*, t. 3, Paris 1874, σ. 484 (επιστολή της Μαρίας-Θηρεσίας στον πρόεβη της Αυστροουγγαρίας στο Παρίσι κόμη Mercy-Argenteau, 3 Nov. 1780) και R. Salomon, *La politique...*, ό.π., σ. 51.

25. I. de Maradiaga, *La Russie...* ό.π., σσ. 417-418, Salomon R., *La politique...*, σ. 59 εξ.. Jacques Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, 3e éd., ed. Dalloz, Paris 1982, σ. 157. A.Arneth von, *Joseph II und Katharina...*, ό.π., σσ. 36-90. Εδώ καταχωρείται η προσωπική αλληλογραφία της Αικατερίνης με τον Ιωσήφ από τον Ιαν. έως το Μάιο του 1781.

λη²⁶, εναντίον της οποίας στρέφονταν οι ρωσοαυστριακές συμφωνίες, όσο και τη Γαλλία, της οποίας ο υπουργός των Εξωτερικών Vergennes θεωρούσε σίγουρο τον πόλεμο, εάν οι άλλες δυνάμεις δεν αντιδρούσαν²⁷. Στην πραγματικότητα, όπως διαπιστώνει κανείς από τη μελέτη των οδηγιών που έδινε η Γαλλία στους πρέσβεις της στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, ο φόβος της για νέα επίθεση της Ρωσίας κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν μόνιμος ήδη από τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας. Γι' αυτό και οι οδηγίες αυτές επικεντρώνονται είτε στην επαγρύπνηση των διπλωματών για ό,τι συνέβαινε στη Ρωσία και, αργότερα, και στην Αυστρία, είτε στο να πειστεί η δύναμη του βορρά να εγκαταλείψει τα επεκτατικά της σχέδια, είτε στο να γίνουν συστάσεις στην Υψηλή Πύλη να μην προβεί σε ενέργειες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τη Ρωσία ως πρόσχημα για επίθεση ή για να βελτιώσει την άμυνά της. Τέλος, στις οδηγίες αυτές τονίζεται η ανάγκη να κατανοήσουν η Αγγλία και η Αυστρία ότι είναι προς το συμφέρον των δυτικών δυνάμεων η διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁸. Η Γαλλία, άλλωστε, θεωρούσε την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως τη βασικότερη προϋπόθεση για τη διατήρηση των εμπορικών της προνομίων και της οικονομικής της κυριαρχίας στην Αν. Μεσόγειο. Η πολιτική αυτή αποτελεί το βασικότερο κριτήριο που ρυθμίζει τις σχέσεις της με την Υψηλή Πύλη την περίοδο που μας απασχολεί²⁹.

Στη διάρκεια του 1782 οι διπλωματικές επαφές ανάμεσα στη Ρωσία και στην Αυστροουγγαρία, καθώς και οι κατευθείαν συνεννοήσεις της Αικατερίνης με τον αυτοκράτορα Ιωσήφ, εντείνονται. Τη χρονιά αυτή, ύστερα από μια εξέγερση στην Κριμαία (Μάϊος-Ιούν.), αποκαλύπτονται και οι βλέψεις της τσαρίνας για την κατάκτηση αυτής της χερσονήσου, η οποία, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Γαλλίας και άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, επρόκειτο να χρη-

26. Ήδη από τον Απρίλιο του 1781 η Υψηλή Πύλη είχε πληροφορίες, αλλά μόνο για τα φανερά άρθρα αυτής της συμφωνίας. Βλ. Salomon R., *La politique...*, ό.π., σ. 71.

27. Αντόθ, σσ. 74-75. Πρβλ. A. Arneth von, éd., *Correspondance secrète du Comte de Mercy-Argenteau avec l' Empereur Joseph II et le Prince de Kaunitz*, vol. 1, Paris 1889, σσ. 29-31, Mercy à Joseph II, Paris le 18 Mars 1781.

28. Πρβλ. A. Pamdaud, *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution Française, Russie*, t. 2e (1749-1789), Paris 1890, σσ. 351-373, οδηγίες στον Marqui. de Vérac (6 mai 1780). P. Duparc, *Recueil...*, ό.π., t. XXIX. *Turquie*, éd. CNRS, Paris 1969, σσ. 429-465. P. Vaucher, *Recueil...*, Angleterre, t. 3e, (1698-1791), éd. CNRS, Paris 1965, σ. 514, όπου οδηγίες στον κόμη D'Adhémar (25 avril 1783), Sorel A., *Recueil...*, Autriche, Paris 1884.

29. Ο φόβος για την καταστροφή του γαλικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, λόγω της πολύ πιθανής διάλυσής της, κυριαρχεί στις γαλλικές πηγές αυτής της περιόδου. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω. Για τις εμπορικές συναλλαγές γενικά της Γαλλίας με την Οθωμ. Αυτοκρατορία το 18ο αι. βλ. κυρίως P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911. R. Paris, *De 1660 à 1789. Le Levant*, in G. Rambert (éd.), *Histoire du commerce de Marseille* t. 5, Paris 1957.

σιμοποιηθεί σαν βάση εξόρμησης του ρωσικού στόλου για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και για την προώθηση της Ρωσίας στη Μεσόγειο Θάλασσα³⁰. Στις 10/21 Σεπ. η Αικατερίνη σε μία μακροσκελή επιστολή πρότεινε στον Ιωσήφ τη σύναψη μιας συμπληρωματικής συμφωνίας για να καθορίσουν από κοινού το μοίρασμα των εδαφών μετά την κατάκτηση των βαλκανικών κτήσεων της Υψηλής Πύλης. Πρόκειται για τη συγκεκριμενοποίηση του «ελληνικού σχεδίου». Σύμφωνα μ'αυτές τις προτάσεις η Μολδαβία και η Βλαχία θα σχημάτιζαν ανεξάρτητο κράτος με το όνομα Δακία. Η Ρωσία θα αποκτούσε την Κωνσταντινούπολη, τη Θράκη, τη Μακεδονία, τη Βουλγαρία και δύο νησιά του Αιγαίου. Από την πλευρά της η Αυστρία θα αποκτούσε το μεγαλύτερο μέρος των δυτικών Βαλκανίων: Σερβία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη³¹. Απαντώντας ο Ιωσήφ στις 13 Νοεμ. διεκδικούσε και άλλα εδάφη για λογαριασμό της Αυστρίας: ένα μέρος της Βλαχίας, τις πόλεις Βελιγράδι, Βιδίνι, την Ίστρια και τις βενετικές κτήσεις της Δαλματίας, για λόγους εμπορικούς. Σαν αντάλλαγμα η Βενετία θα μπορούσε να πάρει το Μοριά, την Κρήτη και την Κύπρο. Η Γαλλία θα μπορούσε να συμφωνήσει μ'αυτό το διαμελισμό ή τουλάχιστον να παραμείνει ουδέτερη, αν της προσφερόταν η Αίγυπτος, σημαντικός κόμβος για το εμπόριό της με τις Ινδίες³².

Η δελεαστική αυτή για τη Γαλλία προίσιση έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τον πρέσβη της στην Πετρούπολη Séguir, τις θέσεις του οποίου όμως δε συμμερίστηκε η γαλλική κυβέρνηση, που παρέμενε πιστή στο δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όντας εξάλλου σε εμπόλεμη κατάσταση με την Αγγλία δεν ήθελε να ανοίξει ένα νέο μέτωπο πολέμου μαζί της, προκαλώντας ταυτόχρονα την αντίδραση της Τουρκίας³³. Όσο για τη Βε-

30. Arneth A. von, *Joseph II und Katharina*..., ό.π., σσ. 134-135, επιστολή της Αικατερίνης στον Ιωσήφ με ημερομηνία 15 Ιουν. 1782. Πρβλ. A. W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783*, Cambridge University Press, 1970, σ. 128 εξ.. R. Salomon, *La politique*..., ό.π., σ. 106 εξ.. I. de Madariaga, *La Russie*..., ό.π., σ. 419.

31. A. Arneth von, *Joseph II und Katharina*..., ό.π., σσ. 143-157, I. de Madariaga, *La Russie*..., ό.π., σσ. 419-420. Βλ. και παραπάνω σημ. 23.

32. Πρβλ. A. Arneth von, *Joseph II und Katharina*..., ό.π., σσ. 169-175, του ιδίου *Correspondance secrète*..., ό.π., vol. 1, σσ. 139-142, G. Cozzi-M. Knapton-G. Scarabello, *La Repubblica di Venezia nell'età moderna: Dal 1517 alle fine della Repubblica*, Torino 1992, σ. 585.

33. Arneth A. von, *Correspondance secrète*..., ό.π., vol. 1, σσ. 144-150, Mercy à Joseph II, 28 Déc. 1782. Στην ενδιαφέρουσα αυτή επιστολή ο πρέσβης της Αυστρίας στο Παρίσι, αφού προηγουμένως παρατηρεί ότι η Γαλλία και οι άλλες δυνάμεις φοβούνται τη Ρωσία, ως τη μόνη ικανή να διασφαλέψει την ισορροπία και το πολιτικό σύστημα της Ευρώπης, καταλήγει ότι η Γαλλία θα κάνει το παν να εμποδίσει την πραγματοποίηση των επιθετικών σχεδίων της Ρωσίας, σε συνεργασία με την Πρωσία, ίσως και με την Αγγλία και την Ισπανία, που θα ενοχληθούν από την παρουσία του ρωσικού στόλου στην Μεσόγειο. Πρβλ. R. Salomon, *La politique*..., ό.π., σ. 142 εξ.. T. G. Djumara, *Cents projets*..., ό.π., σ. 301 εξ.. G. Zeller, *Histoire des relations*..., ό.π., σσ. 296-297. Υπέρ της κατάκτησης της Αιγύπτου ήταν ο Υπ. Ναυτικών Castries και ο St.-Priest, ενώ ριζικά αντίθετος ήταν ο Υπ. Εξωτερικών Vergennes. Βλ. P. Masson, *Histoire du commerce*..., ό.π., σσ. 573-575.

νετία, η Αικατερίνη απάντησε στον Ιωσήφ ότι θα ήταν πολύ χρήσιμη με το στόλο της στην περίπτωση «που οι Τούρκοι θα μας εξαναγκάσουν να κάνουμε αυτό τον πόλεμο». Συμπλήρωνε όμως ότι δεν έκρινε σωστό να περιοριστεί πολύ η «ελληνική αυτοκρατορία», η οποία θα έπρεπε να περιλαμβάνει οπωσδήποτε το Μοριά και τα νησιά του Αιγαίου, άρα και την Κρήτη³⁴. Η ίδια η Βενετία στην οποία έγιναν γνωστά τα σχέδια αυτά, ακολουθούσε πολιτική ουδετερότητας, αν και τη χρονιά αυτή παρατηρήθηκε μια δραστηριοποίηση με στόχο την ανάπτυξη διπλωματικών και εμπορικών σχέσεων με τη Ρωσία³⁵.

Το επόμενο έτος, 1783, οπότε στάλθηκαν στο Αιγαίο ο Μπονεβάλ και ο Ντυμά σε μυστική αποστολή, η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος επιδεινώθηκε, παρά το γεγονός ότι η Υψηλή Πύλη αποδέχτηκε το Δεκ. του 1782 κάποιους από τους όρους που έθετε η Ρωσία για την Κριμαία, ύστερα από μεσολάβηση και υποδείξεις της Γαλλίας. Προς στιγμήν το «ελληνικό σχέδιο» φάνηκε να εγκαταλείπεται³⁶. Η προσάρτηση όμως της Κριμαίας στη Ρωσία από τα στρατεύματα του Potemkine (19 Απρ. 1783) διέψευσε τις ελπίδες για ικανοποίηση των ρωσικών φιλοδοξιών. Τα γεγονότα άρχισαν να επιταχύνονται. Για τη Ρωσία και την Αυστρία, λόγω της καλής πολεμικής τους προετοιμασίας, ήταν η ιδανική στιγμή να κηρύξουν τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ήταν όμως ορατός ο κίνδυνος για μια συμμαχία εναντίον τους της Γαλλίας και της Αγγλίας, που στις 20 Ιαν. είχαν υπογράψει προκαταρκτική συνθήκη ειρήνης, και της Πρωσίας, την οποία φοβόταν η Αυστρία³⁷.

Η γαλλική κυβέρνηση όταν πληροφορήθηκε την κατάληψη της Κριμαίας ανησύχησε. Η ανησυχία εντεινόταν από τις ειδήσεις που μετέφερε στον Vergennes ο Choiseul-Gouffier, ειδικός απεσταλμένος της Γαλλίας στις περιο-

34. A. Arneth von, *Joseph II und Katharina....*, ό. π., σσ. 182-188, επιστολή της 4ης Ιαν. 1783. Πρβλ. Anna Maria Alberti, "Venezia e la Russia alle fine del secolo XVIII (1770-1785), *Archivio Veneto*, quanta serie, t. X (1931) 222-283, t. XI (1932), 287-345. Βλ. t. XI, σ. 297.

35. Για την έναρξη εμπορικών διαπραγματεύσεων ανάμεσα σε Ρωσία και Βενετία βλ. G. Cozzi-M. Knapton-G. Scarabello, *La Repubblica...*, ό. π., σ. 585. R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, ed. Giunti Martello, Firenze 1981, σ. 703 εξ. Σύμφωνα με παρατηρήσεις του Vergennes προς τον πρόση της Βενετίας στο Παρίσι Dolfin, λίγους μήνες αργότερα (Ιουλ. 1783), η Γαλλία γνώριζε την επιθυμία της Ρωσίας να στείλει η Βενετία μια μοίρα του στόλου της στο Αρχιπέλαγος. Βλ. A. M. Alberti, "Venezia....", ό. π., t. XI, σ. 329.

36. R. Salomon, *La politique...*, ό. π., σσ. 145-152. I. de Madariaga, *La Russie...*, ό. π., σ. 421.

37. Πρβλ. A. W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea...*, ό. π., σ. 128 εξ.. J. T. Alexander, *Catherine the Great...*, ό. π., σσ. 246-255. A. Arneth von, *Joseph II...*, ό. π., σσ. 195-199, όπου επιστολή της Αικατερίνης στον Ιωσήφ με ημερομηνία 7 Απρ. 1783. R. Salomon, *La politique...*, ό. π., σσ. 170-178. Μερικές μέρες πριν την προσάρτηση της Κριμαίας ο Vergennes σε επιστολή του προς τον St.-Priest έγραφε ότι ο Ιωσήφ προσπαθούσε να αποτρέψει την Αικατερίνη από την επίθεση εναντίον της Τουρκίας, εκτιμώντας ότι οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές: η Γαλλία θα βοηθούσε σίγουρα τη σύμμαχό της αυτοκρατορία. Βλ. Archives Diplomatiques de Nantes [ADN], Ambassade de France à Constantinople, Série A. Fonds Saint Priest, Cor/once Politique, vol. 54, A' Versailles le 17 Mars 1783, Vergennes à St.-Priest.

χές της Ελλάδας και της Αλβανίας. Σύμφωνα μ'αυτές τις ειδήσεις η δραστηριότητα των Ελλήνων και των Αλβανών πρακτόρων της Αυστρίας στο Μοριά και στην Αλβανία, ακόμη και στην Αθήνα, ήταν μεγάλη. Οι πράκτορες χρησιμοποιούσαν όλα τα μέσα προκειμένου να πείσουν τους συμπατριώτες τους ότι θα έπρεπε να εξεγερθούν πάλι εναντίον των Τούρκων³⁸. Αν και υπερβολικές αυτές οι πληροφορίες, δίνουν το κλίμα της έντονης ανησυχίας η οποία, σύμφωνα με την ίδια επιστολή διακατείχε και την Υψηλή Πύλη, που προέβαινε σε στρατολογήσεις στη Λάρισα και αλλού. Τη βεβαιότητα της Υψηλής Πύλης ότι ο πόλεμος βρισκόταν πολύ κοντά δείχνει και το γεγονός ότι εξόπλιζε πολύ περισσότερα πολεμικά πλοία, απ' ό,τι συνήθως, και από το ότι ο ίδιος ο αντιναύαρχος ανέλαβε τη διοίκηση του στόλου που θα κατέπλεε στο Αιγαίο³⁹.

Την ίδια στιγμή εφταναν από τη Βιέννη στο Παρίσι πληροφορίες ότι η Αυστρία θεωρούσε τον πόλεμο ως τετελεσμένο γεγονός και ότι ο Ιωσήφ ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για την Ιταλία. Η Γαλλία έδειχνε να ανησυχεί πολύ και για την παθητικότητα με την οποία αντιπετώπιζε αυτές τις εξελίξεις η Αγγλία. Γι'αυτό το λόγο στις οδηγίες που δόθηκαν στις 25 Απρ. του 1783 στον κόμη D'Adhémar, ο οποίος αναχωρούσε για το Λονδίνο, προκειμένου να αναλάβει εκεί τα καθήκοντά του ως πρέσβη, τονίζεται ότι: «Η Αγγλία έχει, όπως και η Γαλλία, μεγάλο συμφέρον για τη διατήρηση των Τούρκων στις Ευρωπαϊκές τους κτήσεις, γιατί το μοίρασμα που υποθέτει κανείς ότι θα γίνει ανάμεσα στην Αυτοκράτειρα της Ρωσίας και στον Αυτοκράτορα [της Αυστροουγγαρίας] θα διαταράξει το σύστημα της ισορροπίας, το οποίο ήταν μέχρι τώρα η βάση και το αντικείμενο της πολιτικής των Μεγάλων Αυλών. Διότι, επίσης, η Ρωσία που επιθυμεί πολύ την Κωνσταντινούπολη, θα γινόταν γρήγορα, και για να μιλήσουμε αλλιώς χωρίς κόπο, μια ναυτική δύναμη που θα κυριαρχούσε στη Βαλτική και στη Μεσόγειο»⁴⁰. Παράλληλα ο Vergennes έδινε οδηγίες στον St.-Priest να συμβουλεύσει την Πύλη με διακριτικότητα να μην εφησυχάζει, αλλά να προετοιμάζεται ψύχραιμα για να αντιμετωπίσει μια ξαφνική ρωσική επίθεση και να την διαβεβαιώσει ότι ο Λουδοβίκος, αν και επιθυμούσε να διατηρήσει τη συμμαχία με την Αυστρία, δεν είχε δεσμευτεί καθόλου να τη βοηθήσει στις επιχειρήσεις, και μάλιστα εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴¹.

38. Archives du Ministère des Affaires Etrangères [AMAE], CP, Turquie, vol. 168, `A Paris le 14 Mars 1783, Choiseul-Gouffier à Vergennes: *Détails sur les démarches secrètes des Cours de Vienne et de Russie dans le Levant*. Πρβλ Pingaud L., Choiseul-Gouffier. *La France en Orient sous Louis XVI*, Paris 1887, σσ. 62-63.

39. AMAE, CP, Turquie, vol. 168, `A Constantinople le 26 Mars 1783, Saint Priest à Vergennes. Πρβλ R. Salomon, *La politique....*, ό.π., σ. 161 εξ.

40. P. Vaucher, *Recueil...., Angleterre....*, ό.π., σ. 522.

41. ADN, Ambassade de France à Constantinople, Série A. Fonds Saint-Priest, Cor/nce Politique, vol. 54, `A Versailles le 17 Mars 1783, Vergennes à Saint -Priest. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και δύο επόμενες επιστολές του Vergennes με ημερ. 9 Απρ. και 15 Μαΐου 1783 (vol.54). Πρβλ AMAE, CP, Turquie, vol. 168, Versailles 15 May 1783:

Το Μάιο-Ιούνιο του 1783, οπότε ο Castries συνέλαβε την ιδέα για την πραγματοποίηση της μυστικής αποστολής στο Αιγαίο και στη Μαύρη Θάλασσα, η κρίση κορυφώνεται. Η Αυστρία έχει ήδη δεχτεί τις προτάσεις της Ρωσίας και είναι έτοιμη να κινηθεί κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όταν κηρυχτεί ο πόλεμος. Την απασχολεί μόνο ο τρόπος με τον οποίο θα αντιδράσουν η Γαλλία και η Πρωσία. Για την κυβέρνηση της Αυστροουγγαρίας η μη συμμετοχή της σ' αυτή τη σύρραξη στο πλευρό της Ρωσίας θα έδινε στην Αικατερίνη την ευκαιρία να αυξήσει υπερβολικά τα εδάφη της σε βάρος της Τουρκίας, χωρίς η ίδια να ωφεληθεί ουσιαστικά από το μοίρασμα⁴². Για τον Vergennes δεν ετίθετο θέμα, τουλάχιστον προς το παρόν, διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εάν τελικά αυτό ήταν αναπόφευκτο να γίνει, κάθε ευρωπαϊκή δύναμη θα έπαιρνε το κομμάτι που της αναλογούσε⁴³. Ο Saint-Priest επιφορτιζόταν με μια άλλη δύσκολη αποστολή: να πεισθεί η τουρκική κυβέρνηση να κάνει κάποιες μικρές υποχωρήσεις στις ρωσικές απαιτήσεις, για να προλάβει την καταστροφή της⁴⁴. Κάτι που δεν ήταν καθόλου εύκολο να δεχτεί η Υψηλή Πύλη μέσα στο κλίμα της λαϊκής αντίδρασης, που ακολουθούσε την αναγγελία της είδησης για την οριστικοποίηση της κατάληψης της Κριμαίας⁴⁵.

Την ίδια πολιτική, δηλ. συστάσεις για ψύχραιμη αντιμετώπιση της κατάστασης, έναντι της Υψηλής Πύλης ακολουθούσε στο διάστημα αυτό και η Αγγλία, η οποία όμως ταυτόχρονα έβλεπε με ευνοϊκό βλέμμα την κατάκτηση της Κριμαίας από τη Ρωσία. Ο Vergennes φαινόταν απογοητευμένος βλέποντας να διαψεύδονται οι ελπίδες του για άσκηση πίεσης της Αγγλίας προς τη Ρωσία, ώστε να εγκαταλείψει την επεκτατική της πολιτική⁴⁶. Αντίθετα ο Υπ.

42. R. Salomon, *La politique...*, ό.π., σ. 147 εξ. T. G. Djurava, *Cents projets...*, ό.π., σ. 304. Κατά τον Anderson [The Eastern Question..., σ. 10] την περίοδο αυτή ο Ιωσήφ Β' τηρούσε μια αμφιταλαντευόμενη στάση: επιθυμούσε τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε να επωφεληθεί εδαφικά, αλλά ταυτόχρονα δίσταζε να μπει με ανοιχτή πολεμική δράση στο πλευρό της Ρωσίας, φοβούμενος τις αντιδράσεις της Γαλλίας και του Φρειδερίκου Β' της Πρωσίας.

43. R. Salomon, *La politique...*, ό.π., σ. 189.

44. ADN, Ambassade de France à Constantinople, Série A. Fonds Saint Priest, Cor/nee Politique, vol. 54, A Versailles le 18 juin 1783, Vergennes à Saint-Priest. Στο Υπόμνημα που έγραψε τον Απρ. του 1784 στην Κωνσταντινούπολη ο Ντυμά, με βάση και τις πληροφορίες του Saint-Priest, για την κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά την κατάληψη της Κριμαίας, τονίζει ότι ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατη για τη Γαλλία η στρατιωτική αντιπαράθεση με τη Ρωσία και ότι ο κύριος στόχος της Γαλλίας ήταν η συνέχιση των διαπραγματεύσεων για τη μη διάλυση του κράτους του Σουλτάνου. Βλ. M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., τ. 1, σ. 339. (όλο το υπόμνημα σσ. 325-344).

45. Για την οριστικοποίηση της κατάληψης της Κριμαίας βλ. I. de Madariaga, *La Russie...*, ό.π., σ. 421, όπου και οι σχετικές πηγές. Για τις αντιδράσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. M. Dumas, *Souvenirs...*, τ. 1, σ. 341.

46. Για την πολιτική της Αγγλίας την περίοδο αυτή πρβλ.: I. de Madariaga, *La Russie...*, ό.π., σ. 422. R. Salomon, *La politique...*, ό.π., σσ.212-213.

Ναυτικών De Castries, σε μακροσκελές και πολύ ενδιαφέρον υπόμνημα για την κατάσταση στην Ευρώπη, που συνέταξε τον Ιουλ. του 1783, εκτιμούσε ότι η Γαλλία μπορούσε να υπολογίζει μόνο στην Πρωσία και στη Αγγλία για να ανακόψει τις ρωσοαυστριακές επιθετικές διαθέσεις⁴⁷. Ο Castries παραδεχόταν ότι είχε πολλούς τρόπους για να πείσει τη Ρωσία να συμφωνήσει στην απόκτηση εμπορικών προνομίων στον Εύξεινο Πόντο και στην Κωνσταντινούπολη, ακόμη και ενός νησιού στο Αιγαίο. Πίστευε όμως ότι τελικά η Γαλλία μπορούσε ν' ασκήσει μεγαλύτερη επιρροή στην Αγγλία που, επιπλέον, είχε εξαντληθεί οικονομικά από τον πόλεμο στις αμερικανικές αποικίες. Στην κατακλείδα του υπομνήματος επισημαίνει ότι είναι ανάγκη να παρακολουθούνται στενά οι κινήσεις της Αγγλίας, γιατί ενδέχεται να συνάψει συμμαχία με τη Ρωσία, λόγω ειδικών εμπορικών συμφερόντων⁴⁸.

Ο βασικότερος όμως, όπως φαίνεται από τη μελέτη των πηγών, στόχος της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής το καλοκαίρι του 1783 ήταν να πειστεί ή να αναγκαστεί ο αυτοκράτορας της Αυστροουγγαρίας να ακολουθήσει διαφορετική από τη Ρωσία πολιτική έναντι της Πύλης. Η Αυστρία, κατά τον Castries, δύσκολα θα εκδιωκόταν από την Αν. Μεσόγειο, αν αποκτούσε ναυτικές βάσεις στο Αιγαίο. Ήταν δεδομένο ότι ήθελε να γίνει ναυτική δύναμη⁴⁹. Την περίοδο αυτή οι σχέσεις των δύο συμμάχων χωρών είχαν επιδεινωθεί τόσο πολύ, ώστε ένας αριθμός Γάλλων υπουργών συνιστούσε επίθεση εναντίον των αυστριακών κτήσεων στις Κάτω Χώρες, ακόμη και εναντίον των κτήσεων της Αυστρίας στην Ιταλία, σε περίπτωση που ο Ιωσήφ Β' θα επιχειρούσε να εισβάλει στις παραδουνάβιες ηγεμονίες⁵⁰. Ταυτόχρονα, ύστερα από εισηγήσεις μερικών υπουργών όπως του Vergennes, του Castries κ. άλ., η Γαλλία προσπάθησε να πείσει το Φρειδερίκο της Πρωσίας να στραφεί εναντίον της Αυστροουγγαρίας, χρησιμοποιώντας ως κύριο επιχείρημα το ότι η Πρωσία είχε εξίσου ζωτικά μ' αυτήν συμφέροντα για τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επιχείρημα οπωσδήποτε ανίσχυρο, αν κρίνουμε τουλάχιστον από το ποιά θεωρούσε η Γαλλία ως ζωτικά

47. AMAE, M. & D., Russie, t. 16, ff. 205r-221r : *Mémoire sur l'état actuel de l'Europe dans son rapport avec les dispositions hostiles qui se font sur les frontières du Grand Seigneur*, 13 juillet 1783. (βλ. f. 212v). Το ίδιο υπόμνημα με διορθώσεις και συμπληρώσεις του ίδιου του De Castries, όπως το διάβασε στο Υπουργικό Συμβούλιο στις 20 Ιουλ. 1783, βρίσκεται στο ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας Castries. Βλ. ANF, 306 AP 19, *Mémoire*..., lu le 20 Juil. 1783, βλ. ff. 10r-v

48. ANF, 306 AP 19, *Mémoire*..., ό.π., ff. 18v-19r, 24r-v.

49. AMAE, M. & D., Russie, t. 16, *Mémoire*..., ό.π., ff. 208v-209v. ANF, 306AP 19, *Mémoire*..., ff. 3r-v, 5r-7r.

50. AMAE, CP, Turquie, vol. 169, ff. 165r-175v : *Suite de l'Essay de la politique sur le partage de la Turquie d'Europe adaptée aux circonstances présentes et éventuelles*, 23 Août 1783, βλ. ff. 175r-v . Πρβλ R. Salomon, *La politique*..., ό.π., σ. 204, 223 εξ.. M. S. Anderson, *The Eastern Question*..., σ. 10.

συμφέροντα. Αν και η Πρωσία έδειχνε διστακτική, φαίνεται πως οι διπλωματικές αυτές κινήσεις πέτυχαν το στόχο τους, λειτουργώντας ανασταλτικά για τις επιθετικές διαθέσεις της Αυστρίας, που φοβόταν ταυτόχρονη επίθεση και από τις δύο γειτονικές της δυνάμεις⁵¹. Εντούτοις οι πολεμικές προετοιμασίες της Αυστρίας συνεχίζονταν, όπως και στη Ρωσία, την Τουρκία, και τη Βενετία. Ακόμη και στη Γαλλία άρχισαν να σκέπτονται σοβαρά την πιθανότητα μιας στρατιωτικής επέμβασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁵². Έτσι μπορούν να γίνουν κατανοητές οι οδηγίες που δόθηκαν στον Μπονεβάλ και στον Ντυμά να παρατηρήσουν και να καταγράψουν προσεκτικά ο,τιδήποτε είχε σχέση με τις οχυρώσεις και τις αμυντικές δυνατότητες της περιοχής του Αιγαίου και κυρίως της Κρήτης. Όπως θα δούμε αμέσως μετά, η Μεγαλόνησος ήταν για τη Γαλλία, και όχι μόνο γι' αυτήν, θέση-κλειδί, στην περίπτωση πολεμικών επιχειρήσεων στην Αν. Μεσόγειο.

Η ένταση του Ανατολικού Ζητήματος θα διατηρηθεί αμείωτη έως το τέλος του 1783. Ο κίνδυνος μιας σύρραξης, με απρόβλεπτες συνέπειες, ήταν παντού ορατός. Ωστόσο, από το φθινόπωρο αρχίζει να διαφαίνεται κάποια εκτόνωση της κρίσης. Οι ακριβείς αιτίες αυτής της μικρής ύφεσης μας διαφεύγουν. Νομίζουμε όμως ότι αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί σε μια σειρά από παράγοντες, κυριότεροι από τους οποίους ήταν οι εξής : η σταθερή γραμμή της Γαλλίας εναντίον κάθε στρατιωτικής επέμβασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁵³. Οι δισταγμοί της Αυστρίας να ακολουθήσει μια επιθετική πολιτική, λόγω του φόβου μιας ανοιχτής σύγκρουσης με τη Γαλλία και την Πρωσία· Η αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της Αγγλίας, η οποία φαινόταν πλέον ότι υποστήριζε το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁵⁴. Οι οικο-

51. Πρβλ. ANF 306AP, 19, *Mémoire...*, ό.π., ff. 10r-13v, 22r-24r. R. Salomon, *La politique...*, σ. 209 εξ., I. de Madariaga, *La Russie...*, ό.π., σ. 422.

52. ANF, 306AP 19, *Mémoire...*, f. 24v. AMAE, M.& D., Russie, t. 16, ff. 222-224 : *Avis du secrétaire d'Etat de la Guerre (Ségur) relatif au projet d'invasion de Leurs Majestés Impériales sur la Turquie*, 1783, AMAE, CP, Turquie, vol. 169 : *Réflexions politiques et militaires sur la Guerre que l'Empereur et la Russie préparent contre les Turcs*, 18 Juil. 1783, ff. 117r-127v. ADN, Amb. de France à Constantinople, Série A. Fonds Saint-Priest, Cor/ncce Politique, vol. 54, 'A Versailles le 17 Août 1783, Vergennes à Saint-Priest, όπου συμβουλεύς τους στην Πύλη για αυτοσυγκράτηση, διότι η Γαλλία δεν μπορούσε να εγγυηθεί την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πρβλ. M. Dumas, *Souvenirs...*, t. 1, σσ. 342-343. R. Salomon, *La politique...*, ό.π., σ. 215 εξ., A. M. Albert, "Venezia...", ό.π., t. XI, σ. 323, όπου αντίθετα διατυπώνεται η θέση για πολιτική ουδετερότητας της Βενετίας.

53. Ο R. Salomon αναμφίβολα υπερβάλλει μιλώντας για το ρόλο της Γαλλίας στην αποτροπή του πολέμου. Η θέση αυτή της Γαλλίας οφειλόταν και σε ενδογενείς λόγους, κυρίως στην καθόλου καλή οικονομική της κατάσταση, στην εξάντλησή της από τον πόλεμο στην Αμερική και στην αδυναμία να εξοπλίσει ικανοποιητικά το στρατό της. Βλ. το πρόγραμμα που διάβασε ο Castries στο υπουργικό συμβούλιο στις 21 Σεπ. 1783, όπου υπάσχει η θέση του ότι ο πόλεμος θα ήταν μόνο η έσχατη λύση: ANF, 306AP 19, *Observations sur la situation actuelle de l'Europe en égard aux affaires du Levant*.

54. Σύμφωνα με τον R. Salomon σε συζήτηση του Άγγλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Robert Ainslie με τον Μεγάλο Βεζίρη (23 Οκτ. 1783) ο πρώτος διαβεβαίωσε τους Τούρκους για

νομικές δυσκολίες της Ρωσίας, ίσως και η επιδημία της πανώλης που μάστιζε τα ρωσικά στρατεύματά στην Κριμαία⁵⁵ και, τέλος, η αυτοσυγκράτηση της Υψηλής Πύλης, και ιδιαίτερα η ψυχραιμία του Μεγάλου Βεζίρη, ο οποίος ασκούσε όλη την επιρροή του στο Υπουργικό Συμβούλιο (*Divan*) κατά του πολέμου⁵⁶.

Η εκτόνωση της κρίσης επιτεύχθηκε τελικά με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης της 8ης Ιανουαρίου 1784, για την υπογραφή της οποίας πρωτοστάτησε η Γαλλία. Σύμφωνα με τους όρους αυτής της συνθήκης, το χανάτο της Κριμαίας γινόταν υποτελές στη Ρωσία. Έτσι η Υψηλή Πύλη αποδεχόταν σιωπηρά την απώλεια της χερσονήσου, που αποτελούσε το μήλο της έριδας, μόνιμο σημείο τριβής ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες (οθωμανική και ρωσική) και την κύρια εστία της ανατολικής κρίσης την περίοδο αυτή⁵⁷. Στην πραγματικότητα όμως η κρίση υπέβασκε, εφόσον οι επεκτατικές βλέψεις της Ρωσίας δεν ικανοποιούνταν παρά ελάχιστα. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις χρονίζουσες αμυντικές αδυναμίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και με άλλες αιτίες, θα οδηγήσει σύντομα στη νέα ρωσοτουρκική σύγκρουση του 1787-1792.

2. Η ΜΥΣΤΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ DE BONNEVAL ΚΑΙ ΤΟΥ M. DUMAS Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΑΛΛΙΑ.

Η μυστική αποστολή των Μπονεβάλ-Ντυμά στο χώρο της Αν. Μεσογείου δεν ήταν η μόνη, που πραγματοποιήθηκε από τη Γαλλία στη δεκαετία του 1780. Ύστερα από την πολύ γνωστή αποστολή του βαρώνου De Tott (1777-79), στάλθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για συγκέντρωση πληροφοριών αρκετοί άλλοι Γάλλοι αξιωματικοί⁵⁸. Όπως όμως φαίνεται, η αποστολή

τη φίλια της Αγγλίας. Ο Reys Effendi δήλωσε ικανοποιημένος από τη στάση της Αγγλίας. Για το ρόλο του Άγγλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Ainslie, στα τέλη του 1783, βλ. την πρόσφατη μελέτη του A. I. Bagis, που στηρίζεται σε αγγλικές, οθωμανικές κλπ πηγές: *Britain and the struggle for the integrity of the Ottoman Empire. Sir Robert Ainslie's embassy to Istanbul, 1776-1794*, Istanbul, éd. Isis, 1984, σσ. 11-18.

55. R. Salomon, *La politique...*, ό.π., σσ. 226, 249-250. J. Droz, *Histoire diplomatique...* ό.π., σ. 159.

56. Σύμφωνα με επιστολή του Ιωσήφ στον κόμη Mercy-Argenteau στις 18 Οκτ. 1783, στο τελευταίο Συμβούλιο, χωρίς τη συμφωνία του Μ. Βεζίρη ο πόλεμος θα είχε εκραγεί. Βλ. A. Arneth von, *Correspondance secrète du Comte Mercy-Argenteau...*, ό.π., τ. 1, σσ. 218-219. Πρβλ. A. W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea...*, ό.π., σ. 138, που χρησιμοποιεί και οθωμανικές πηγές.

57. Για τους όρους της συνθήκης βλ. G. E. Noradounghian, *Recueil...*, ό.π., σσ. 377-378. Πρβλ. R. Salomon, *La politique...*, ό.π., σ. 251.

58. Βλ. για την αποστολή του Bon de Tott: ANF, A. E., B3, t. 440, *Comte rendò de la mission secrète du Bon de Tott, 1779*. Σχεδόν ταυτόχρονα ή λίγο αργότερα εκτέλεσαν αποστολές οι αξιωματικοί Truguet, La Prévalaye, Grandmaison, Montigny και ο La Lanne. Βλ. P. Masson, *Histoire du commerce...*, ό.π., σ. 577. Για τη χρησιμοποίηση γενικά Γάλλων αξιωματικών σε αναγνωριστικές αποστολές, εντός και εκτός Γαλλίας, το 18ο και το 19ο αιώνα βλ. Jean-Michel Minovez, "Une source remarquable et pourtant méconnue: les mémoires et reconnaissances des officiers du service

που εξετάζουμε εδώ ήταν η σημαντικότερη απ'όλες, αν κρίνουμε τουλάχιστον από τις οδηγίες που δόθηκαν στους δύο αξιωματικούς και από τα αποτελέσματα της.

Η απόφαση για την πραγματοποίηση αυτής της αποστολής πάρθηκε μέσα στο κλίμα της έντονης ανησυχίας, που προκάλεσε στις δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις, και ιδιαίτερα στη Γαλλία, η προσάρτηση της Κριμαίας στη Ρωσία⁵⁹. Η σύλληψη της ιδέας για τη μυστική αυτή αποστολή ανήκει στους κύκλους εκείνους της γαλλικής κυβέρνησης, που τάσσονταν υπέρ της εισόδου της Γαλλίας σε πόλεμο, στην περίπτωση που η Ρωσία και η Αυστρία συγκρούονταν με την Τουρκία. Ο Υπουργός Ναυτικών στρατηγός De Castries ήταν, σε αντίθεση με τον Υπουργό Εξωτερικών Vergennes, υπέρμαχος αυτής της πολιτικής και αυτός που τελικά σχεδίασε και πρότεινε στο Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ την πραγματοποίηση της μυστικής αποστολής.

Στις 20 Μαΐου του 1783 ο Castries υποβάλλει στο Λουδοβίκο ένα μεγάλο υπόμνημα για την κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία γιατί, όπως γράφει στο διαβιβαστικό έγγραφο, ανησυχούσε πολύ για τις καταστροφικές συνέπειες στο γαλλικό εμπόριο ενός επικείμενου πολέμου και για τη διεύθυνση της Ρωσίας και της Αυστρίας στην Αν. Μεσόγειο⁶⁰. Στο υπόμνημά του ο Castries, αφού προηγουμένως αναφέρεται κολακευτικά στην προνοητικότητα του Λουδοβίκου, στο ρόλο των προξένων για τη συγκέντρωση χρήσιμων πληροφοριών, καθώς και στο καθήκον του Υπ. Ναυτικών να ενημερώνει το βασιλιά για ό,τι αφορά την κατάσταση του εξωτερικού εμπορίου της Γαλλίας και των άλλων ναυτικών δυνάμεων, τονίζει ότι τα γεγονότα που διαδραματίζονται καθιστούν επείγουσα την ανάγκη συγκέντρωσης πληροφοριών για την αμυντική κατάσταση των νησιών του Αιγαίου, και γενικά για τα λιμάνια και τους όρμους, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, σε περίπτωση πολέμου, από το ρωσικό στόλο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Castries ξεχωρίζει την Κρήτη γιατί «βρίσκεται σε πιο πλεονεκτική θέση, για να καταστήσει κυρίαρχη στην Ανατολή τη Δύναμη εκείνη που θα εξουσιάζει αυτό το νησί»⁶¹. Η κατάκτηση, συνεχίζει ο ίδιος, των νησιών και των περιοχών της Οθωμανικής Αυ-

d'Etat-Major aux XVIIIe et XIXe siècles", *Revue Historique des Armées*, no 208 (Sept. 1997), σσ. 67-84 (βλ. σ. 72 εξ.).

59. Βλ. παραπάνω σημ. 42.

60. Το διαβιβαστικό αυτό είναι ανυπόγραφο αλλά αναφέρει ότι συντάκτης του ήταν ο Υπ. Ναυτικών. Βλ. ANF, Marine B7, 446, "A Versailles le 20 Mai 1783, *Expédition au Levant par De Bonneval et Dumas*, 1783. Στο φάκελο αυτό βρίσκονται όλα τα έγγραφα που αφορούν το σχεδιασμό και την πραγματοποίηση της αποστολής.

61. ANF, Marine B7, 446, *Mémoire sur la nécessité de faire reconnoître l'état des Isles de l'Arhipel*. Το υπόμνημα αυτό δε φέρει ημερομηνία ούτε υπογραφή, στοιχεία που μας δίνονται από το διαβιβαστικό του.

τοκρατορίας, που θα δεχτούν επίθεση, θα γίνει σε ελάχιστο χρόνο. Αυτό θα είναι καταστροφικό για το γαλλικό εμπόριο, κυρίως της Μασσαλίας, το οποίο κυριαρχεί στην Ανατολή⁶² και, κατ' επέκταση, για τη γαλλική οικονομία, προς όφελος του αγγλικού εμπορίου, που ανερχόταν μόλις σε 20 εκατ. λίβρες. Απαιτείται, καταλήγει, ακριβής γνώση της κατάστασης που επικρατεί σ' αυτή την περιοχή, προκειμένου να αποφευχθούν τετελεσμένα γεγονότα. Το ότι ο Castries είχε πεισθεί ότι ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος φαίνεται και από ένα μεταγενέστερο υπόμνημα που διάβασε στη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου της 20ης Ιουλίου 1783, λίγες δηλαδή μέρες προτού ο Μπονεβάλ και ο Ντυμά αναχωρήσουν από την Τουλών για να εκτελέσουν τη μυστική αποστολή. Στη συνεδρίαση αυτή ο Υπ. Ναυτικών τόνισε στο Λουδοβίκο την αναγκαιότητα του εξοπλισμού του στόλου της Τουλών και την αποστολή του στα Δαρδανέλια και σ' άλλα επίκαιρα σημεία της Αν. Μεσογείου για να προλάβει τους Ρώσους⁶³. Τα λιμάνια της Κρήτης θα έπαιζαν στη περίπτωση αυτή πρωτεύοντα ρόλο, όπως συμπεραίνεται από τις γαλλικές πηγές αυτής της περιόδου. Βέβαια αυτές οι προτάσεις του Castries ήταν διαμετρικά αντίθετες με την εξωτερική πολιτική που είχε χαράξει ο Vergennes, όπως επίσης και με τις θέσεις του ανώνυμου συντάκτη των *Πολιτικών και Στρατιωτικών σχέσεων* (18 Ιουλ. 1783), που κατέκρινε ως βεβιασμένη και αταίριαστη στο μεγαλείο της Γαλλίας την ιδέα για κατάκτηση της Αιγύπτου και της Κρήτης⁶⁴.

Οι προτάσεις του Castries έγιναν δεκτές από το Λουδοβίκο. Η εκτέλεση της λεπτής αυτής αποστολής ανατέθηκε στον αξιωματικό του ναυτικού, κυβερνήτη πολεμικού πλοίου, κόμη Μπονεβάλ, ο οποίος επιλέχτηκε γιατί είχε ήδη δώσει πολλά δείγματα μεγάλων ικανοτήτων, σύνεσης και εχεμύθειας και γιατί είχε ήδη πραγματοποιήσει με άλλα αναγνωριστικά ταξίδια στην Αν. Μεσόγειο⁶⁵.

62. Ο Castries (αυτόθι) υπολογίζει την ετήσια αξία του εμπορίου των Ευρωπαϊκών ναυτικών δυνάμεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε 100 εκατ. λίβρες συνολικά. Απ' αυτό το ποσό η Γαλλία κέρδιζε τα 60 εκατ. Πάνω από 200 γαλλικά πλοία διακινούσαν τα εμπορεύματα από και προς τις ακτές της Ανατολής. Πρβλ. ANF, 306AP 19, *Mémoire sur l'état actuel de l'Europe*..., ό.π., ff. 3v-4r, όπου η αξία του εμπορίου όλων των χωρών στην Αν. Μεσόγειο εκτιμάται σε 110 εκατ. λίβρες. P. Masson, *Histoire du commerce*..., ό.π., σσ. 414-416, όπου εκτιμήσεις για την αξία του γαλλικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο αυτή, με βάση διάφορες πηγές. Ο Felix Baujour (σ. 416) υπολόγιζε την ετήσια αξία του γαλλικού εμπορίου στην Ανατολή την περίοδο 1785-1791 σε 70 εκατ. λίβρες. Βλ. παρόμοιες εκτιμήσεις από τον R. Paris, *Histoire du commerce*..., ό.π., σ. 567 εξ.

63. ANF, 306AP 19, *Mémoire sur l'état actuel de l'Europe*..., ό.π., ff. 16v, 22r, 24v.

64. AMAE, CP, Turquie, vol. 169, *Réflexions politiques et militaires* ..., ό.π., ff. 126r-v και P. Masson, *Histoire du commerce*..., σσ. 274-276. Για τις απόψεις που κυκλοφορούσαν τότε στη γαλλική κυβέρνηση σχετικά με την αναγκαιότητα ή μη κατάκτησης της Αιγύπτου βλ. Charles Roux, *Le projet français de conquête de l'Egypte sous le règne de Louis XVI, Le Caire 1929*. R. Clément, *Les Français d'Egypte aux XVIIe et XVIIIe siècles, Le Caire 1960*, σσ. 255-265.

65. ANF, Marine B⁷, 446, *Mémoire du Roi pour servir d'Instruction secrète au Sieur Comte de Bonneval, Capitaine de Vaisseau*. Το υπόμνημα αυτό δε φέρει ημερομηνία. Από το σχέδιό του

Ο Μπονεβάλ διατασσόταν να ακολουθήσει συγκεκριμένο δρομολόγιο, από το οποίο δεν έπρεπε να παρεκλίνει, παρά μόνο σε περίπτωση που θα το θεωρούσε απόλυτα αναγκαίο. Σύμφωνα λοιπόν με τις οδηγίες έπρεπε να συγκεντρώσει πληροφορίες διαδοχικά για τα λιμάνια, τις οχυρώσεις κλπ των Κυθήρων, της Κρήτης, των Κυκλάδων (κυρίως της Μήλου και της Πάρου), του Μοριά, της Λέσβου, της περιοχής της Σμύρνης, της Λήμνου, των στενών των Δαρδανελίων, της Κωνσταντινούπολης, των ακτών της Θράκης και της Μακεδονίας και, τέλος, της Εύβοιας, χωρίς ν' αποκαλύψει σε κανέναν απολύτως τον πραγματικό σκοπό του ταξιδιού του⁶⁶.

Απ' όλες αυτές τις περιοχές πιο σημαντική για τη Γαλλία θεωρούνταν η Κρήτη, για την οποία αφιερώνεται στην απόφαση του Λουδοβίκου, το μεγαλύτερο, αναλογικά, μέρος. Όπως γράφει η βασιλική διαταγή: «*Η νήσος Κάντια είναι ένα από τα κυριότερα σημεία που πρέπει ιδιαιτέρως να προσέξει ο Μπονεβάλ. Αλλά επιβάλλεται να εργαστεί με επιφυλακτικότητα για τις έρευνες που διατάσσεται να κάνει σ' αυτό το νησί. Για να μην προκαλέσει ανησυχία και φόβο στους αξιωματούχους και στους υπηκόους του Μεγάλου Αφέντη (Σουλτάνου) θα εμφανιστεί σαν να μην έχει άλλο σκοπό, παρά μόνο τα ζητήματα τα σχετικά με το εμπόριο, που η Γαλλία διεξάγει σ' αυτό το νησί. Με το πρόσχημα ότι θέλει να γνωρίσει την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το εμπόριο ύστερα από τον πόλεμο, θα συλλέξει όλες τις πληροφορίες, που μπορούν πράγματι να μς βοηθήσουν να γνωρίσουμε την κατάσταση του νησιού απ' όλες τις πλευρές: στρατιωτική, οικονομική και εμπορική [...]*»⁶⁷. Στη συνέχεια οι διαταγές-οδηγίες, που αφορούν την Κρήτη, απαριθμούν ένα προς ένα τα σημεία εκείνα του νησιού (πόλεις, οχυρά, λιμάνια, αγκυροβόλια), που έπρεπε να αναγνωριστούν, και καταλήγουν με τις εξής παρατηρήσεις: «*[...] Θα επιδιώξει επίσης να γνωρίσει με ακρίβεια ποια μέσα τροφοδότησης μπορεί να προσφέρει η νήσος Κάντια. Εάν ανπό το νησί είναι αυτάρκες ή εάν είναι υποχρεωμένο να εισάγει ένα μέρος από τα είδη διατροφής [που χρειάζεται] από τα νησιά και από το Αρχιπέλαγος, ή από τις ακτές της Αιγύπτου. Τέλος, εάν θα μπορούσε να βρει κάποιος ευκολίες στο νησί ή επικουρίες για τα άλλα νησιά και τις γειτονικές ακτές, ώστε να τροφοδοτηθεί ένας στόλος από 15 ή 20 πολεμικά πλοία, που θα αγκυροβολούσε σ' ένα από τα λιμάνια της Κάντιας*»⁶⁸.

όμως, με ημερομηνία 9 Ιουλ. 1783, μπορούμε με βεβαιότητα να συμπεράνουμε ότι το τελικό κείμενο συντάχτηκε την ίδια μέρα ή λίγο αργότερα.

66. Ενδεικτικό του επείγοντος χαρακτήρα της αποστολής είναι το ότι ο Μπονεβάλ πήρε διαταγή να στείλει από την Κωνσταντινούπολη με έκτακτο ταχυδρόμο υπόμνηματα των μέχρι τότε αναγνωρίσεων.

67. ANF, Marine B7, 446, *Mémoire du Roi...*, ό.π.

68. Αυτός. Η σημασία που έδινε η στρατιωτική ηγεσία της Γαλλίας στην προσεκτική «αναγνώριση» της Κρήτης, ιδιαίτερα της αμυντικής της κατάστασης, φαίνεται και από τη διαταγή που πήρε ο Μπονεβάλ μετά την ολοκλήρωση της αποστολής στις ακτές της Μακεδονίας, της

Όπως λοιπόν μπορούμε να συμπεράνουμε από τη μελέτη του υπομνήματος του Castries η Κρήτη ενδιέφερε τη Γαλλία, σ'αυτή τη φάση του Ανατολικού Ζητήματος, κυρίως λόγω της επίκαιρης γεωγραφικής της θέσης και του σημαντικού ρόλου που θα έπαιζε σε ενδεχόμενο πόλεμο και λιγότερο για τη σημασία της για το εμπόριο στο χώρο της Αν. Μεσογείου. Και αυτό παρά το γεγονός ότι το γαλλικό εμπόριο κυριαρχούσε ακόμη στην Κρήτη, μολοντί αποδυναμωμένο λόγω της δραστηριότητας των Ραγουζαίων εμπόρων⁶⁹. Ο Ντυμά θα σημειώσει αργότερα στις αναμνήσεις του ότι, σε περίπτωση πολέμου, η Κρήτη θα μπορούσε να είναι το αντίτιμο της βοήθειας, που θα πρόσφερε η Γαλλία στην παλαιά της σύμμαχο (δηλ. στην Οθ. Αυτοκρατορία) ή το αντίτιμο μιας ουδετερότητας χρήσιμης για τα σχέδια της Ρωσίας⁷⁰. Αναμφίβολα η γαλλική πολιτική διακατεχόταν από έντονους φόβους για τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την έξοδο των Ρώσων⁷¹, αλλά και των Αυστριακών, στο Αιγαίο. Θα πρέπει επίσης να θεωρήσουμε βέβαιο το γεγονός ότι η Κρήτη ενδιέφερε τη Γαλλία λόγω και της γειτνιάσής της με την Αίγυπτο και λόγω του ρόλου που θα μπορούσε να παίξει στο εμπόριο και στην ασφάλεια των ταξιδιών ανάμεσα στη Μασσαλία και την Αίγυπτο⁷².

Ο σκοπός της μυστικής αυτής αποστολής φαίνεται πολύ καθαρά στις εξηγήσεις που έδωσε ο ίδιος ο Castries στον Ντυμά, ο οποίος επιλέχτηκε⁷³ για να συνοδεύσει τον Μπονεβάλ, προκειμένου να τον βοηθήσει στις αναγνωρίσεις: Η κατάκτηση της Κριμαίας από τη Ρωσία καθιστούσε σχεδόν βέβαιη την κήρυξη πολέμου, στον οποίο η Γαλλία θα μπορούσε να συρθεί. Γι'αυτό η κυβέρνηση ήθελε να συγκεντρώσει ακριβείς πληροφορίες για τα λιμάνια και τις οχυρές θέσεις του Αρχιπελάγους, της Κωνσταντινούπολης και του Ευξείνου Πόντου. Οι καλές της από παλιά σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και η ανθηρή κατάσταση του εμπορίου της σ'αυτήν της επέβαλαν να αντιδρά-

Εύβοιας, της Χίου και της Ρόδου, να παρασκάξει στις ανατολικές ακτές της Κρήτης και να δώσει πληροφορίες για τη νότια πλευρά της.

69. Για το εμπόριο και την οικονομία γενικά της Κρήτης το 18ο αιώνα βλ. κυρίως τη διατριβή της Γιολάντας Τριεταφυλίδου-Baladié, Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795), Ηράκλειο 1988. Βλ. και παρακάτω σημ. 154.

70. M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., τ. 1, σσ. 164-165.

71. Μετά τη συνθήκη Ρωσίας-Τουρκίας του 1784, ιδρύεται, για πρώτη φορά, στην Κρήτη ρωσικό προξενείο, το 1785. Το προξενείο λειτούργησε έως το 1787 ενισχύοντας τη ρωσική παρουσία στο νησί. Βλ. Μανώλη Γ. Πεπονάκη, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, δ. διατρ., Νέα Χριστιανική Κρήτη, Παραρτ. 2, Ρέθυμνο 1997, σ. 63.

72. Βλ. παραπάνω σημ. 69. Ο P. Masson [*Histoire du commerce...*, σ. 575] δίνει την πληροφορία ότι ο Μπονεβάλ διατάχτηκε να κάνει αναγνώριση του Καΐρου και του Σουέζ, κάτι το οποίο όμως δε μαρτυρείται από καμία άλλη πηγή.

73. Στην επιλογή αυτή, εκτός από τις δοκιμασμένες ικανότητες του Ντυμά, φαίνεται ότι έπαιξε κάποιος ρόλο και η φιλία του με τον γιό του Castries, κόμη de Charlus. Ο de Charlus παρουσίασε τον Ντυμά στον πατέρα του. Βλ., M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., τ. 1, σσ. 163-164.

σει στην εισβολή των Ρώσων. Αλλά ακόμη και στην περίπτωση διαμελισμού του οθωμανικού κράτους, που θεωρούνταν κοντινός, η Γαλλία υπολόγιζε να καταλάβει τις περιοχές εκείνες που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν καλύτερα τη ναυτική της κυριαρχία. Πάντα απ'όλα την ενδιέφερε η Κρήτη⁷⁴.

Στις 16 Ιουλίου ο Bonneval έλαβε τη διαταγή του Λουδοβίκου, με ημερομηνία 9 Ιουλίου, ν'αρματώσει την κορβέτα «La Badine», ενώ στις 25 παρέλαβε στην Τουλών επιστολές του Castries με οδηγίες για το ταξίδι⁷⁵. Ταυτόχρονα δόθηκαν στους δύο αξιωματικούς διάφορα παλαιότερα υπομνήματα για τα λιμάνια και τις οχυρώσεις του Αιγαίου και του Ευξείνου Πόντου, καθώς και χάρτες των ίδιων περιοχών, προκειμένου να προετοιμάσουν την αποστολή και να βοηθηθούν στις αναγνώσεις⁷⁶. Σε επιστολή του προς τον Castries ο Μπονεβάλ, αφού τόνιζε ότι θα εκτελούσε τις διαταγές της κυβέρνησης με τη σωφροσύνη και τη μυστικότητα, που απαιτούσε η σημαντική αυτή αποστολή, παρατηρούσε πως λόγω του χειμώνα το ταξίδι θα διαρκούσε, αναγκαστικά, πολύ περισσότερο και πως θα ήταν δύσκολο να ταξιδεύσει έως τις ακτές της Συρίας⁷⁷.

Η κορβέτα «La Badine», με κυβερνήτη τον Μπονεβάλ, απέπλευσε από το λιμάνι της Τουλών στις 5 Αυγούστου. Εκτός από τον Ντυμά, στο πλοίο βρισκόταν και ο μηχανικός του στρατού Chabaut de la Tour⁷⁸, που στάλθηκε, όπως και άλλοι Γάλλοι αξιωματικοί τα χρόνια αυτά για να βελτιώσει τις οχυρώσεις και γενικά τη στρατιωτική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ούτε αυτός, ούτε και οι συνεπιβάτες, που ταξίδευαν για την Κωνσταντινούπολη, γνώριζαν το παραμικρό για τον πραγματικό σκοπό του ταξιδιού⁷⁹. Για

74. *Αυτόθι*, σ. 164. Ο Ντυμά πέρα, επίσης, ειδικές γραπτές και προφορικές οδηγίες για την αποστολή, καθώς και την εντολή να χρησιμοποιήσει στη διάρκεια της το ψευδώνυμο Vernon και να μη φέρει τη στρατιωτική του στολή, παρά μόνο σε περίπτωση μεγάλου κινδύνου (*αυτόθι*, σ. 165, 167).

75. ANF, Marine B4, 213, *Extrait de Journal de Campagne de Monsieur le Comte de Bonneval sur la Corvette la Badine*, à Toulon le 3 Septembre 1784, f. 255r.

76. ANF, Marine B7, 446, *Mémoires à consulter...* (6 συν.) και *Cartes et plans des isles, ports, rades et mouillages de la Grèce et de l'Arcipel* [*Cartes de l'île de Candie* (2 χάρτες και 32 πλάνα λιμανιών και οχυρώσεων του νησιού)]

77. ANF, Marine B7, 446, «A Toulon, le 24 Juillet 1783, Bonneval à M. Le Maréchal De Castries. Παρόμοιες διαβεβαιώσεις έδωσε και ο Ντυμά. Βλ. *αυτόθι*, Montpellier le 17 Juillet 1783. Αργότερα, στις 16 Σεπ., ο Μπονεβάλ έγραφε στον Castries από τα Δαρδανέλια ότι ήταν αδύνατο να ολοκληρώσει την αποστολή σε 6 μήνες, όπως είχε διαταχτεί: οι βόρειοι άνεμοι που πνέουν στο Αιγαίο έως τον Οντ., θα τον καθυστερούσαν σίγουρα. Επίσης, οι ισχυροί άνεμοι του Νοεμ.-Ιαν. θα τον κρατούσαν στα λιμάνια, κι έτσι θα ήταν δύσκολο να κάνει στη διάρκεια του χειμώνα αναγνώριση του Μοριά, των Κυθήρων, της Κρήτης κλπ. Βλ. ANF, Marine B7, 446, «A Bord de la Badine en rade des Barbiers, Canal de Constantinople, le 16 7bre 1783:

78. Για την αποστολή αυτού του αξιωματικού βλ. Anne Blanchard, *Les ingénieurs du "Roy" de Louis XIV à Louis XVI: étude du corps des Fortifications*, Montpellier 1979, σ. 413 ες.

79. ANF, Marine B4, 213. *Extrait...*, ό. π., f. 255r. ANF, Marine B7, 446, «A Toulon le 3 et 4 Août 1783, Bonneval à M. Le Maréchal De Castries.

λόγους ανεξάρτητους από τη θέληση του κυβερνήτη της κορβέτας, δεν ακολουθήθηκε επακριβώς το δρομολόγιο, που είχε αποφασιστεί στις Βερσαλλίες.

Στις 23 Αυγούστου η αποστολή φθάνει στη Χίο με προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Τα μέλη της δεν αποβιβάζονται για αναγνώριση επειδή έχουν βάσιμες υποψίες για επιδημία πανώλης στο νησί. Περνούν την Τένεδο και στις 2 Σεπτεμβρίου φθάνουν στο φρούριο της ασιατικής πλευράς των Δαρδανελίων, όπου και πληροφορούνται ότι η Κωνσταντινούπολη μαστίζεται από την ίδια επιδημία. Γι' αυτό, σλλά και λόγω της αρνητικής απάντησης του Γάλλου πρέσβη Saint-Priest-που ας σημειωθεί δε γνώριζε τίποτα γι' αυτή την αποστολή-στο αίτημα του Μπονεβάλ να πάει στην Πόλη για να τον συναντήσει, προκειμένου να τον ενημερώσει για το σκοπό του ταξιδιού, αναγκάζονται να μείνουν στα Δαρδανέλια για μερικές μέρες. Εξάλλου δεν διέθεταν και τα απαραίτητα φαρμάνια για να περάσουν τα στενά⁸⁰. Μια απόπειρα του Μπονεβάλ να πάει στην Κωνσταντινούπολη με βάρκα αποτυγχάνει, λόγω ισχυρών ανέμων. Γι' αυτό ο Μπονεβάλ δίνει τις διαταγές που είχε και διάφορες επιστολές για τον πρέσβη στον La Tour, ο οποίος έφυγε από την ξηρά για την Πόλη. Γράμματα για τον πρέσβη έδωσε και στον δραγουμάνο της γαλλικής πρεσβείας. Σ' αυτά έγραφε με λεπτομέρειες για τη μυστική αποστολή και του ζητούσε να μεσολαβήσει στην Υψηλή Πύλη, ώστε να εφοδιαστούν το συντομότερο δυνατό με τα απαραίτητα φαρμάνια για να ταξιδεύσουν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μπονεβάλ επισημαίνει ιδιαίτερα την ανάγκη να τους δοθούν φαρμάνια για να ταξιδεύσουν στο εσωτερικό της Κρήτης. Στα φαρμάνια αυτά θα έπρεπε να παρουσιάζονται ως απλοί περιεργοί ταξιδιώτες, για να μη δώσουν καμιά υποψία. Τα φαρμάνια έπρεπε να τους εξασφαλίζουν προστασία, ασφάλεια και φιλοξενία από τους πιο σημαντικούς κατοίκους του νησιού⁸¹.

Στις 18 Σεπτεμβρίου αναχωρούν από τα Δαρδανέλια για την Τένεδο, όπου σχεδιάζουν πλάνα των αγκυροβολιών και των οχυρώσεων του νησιού. Στις 20

80. Πρβλ. ANF, Marine B4, 213, *Extrait...*, ff. 255r-256r, ANF, Marine B7, 446, 'A Bord de la Badine en rade de Tenedos le 3 7bre 1783, Bonneval à St.-Priest. Αυτόθι. Constantinople le 7 7bre 1783, Réponse du Comte St.-Priest à la lettre du Mr. De Bonneval. Αυτόθι. 'A Constantinople le 10 7bre 1783, St.-Priest à Mr. Le Maréchal De Castries: O Saint-Priest πληροφορεί τον Castries ότι στις 2 Σεπ. έφθασε στα Δαρδανέλια η κορβέτα. Δεν πήγε στην Κωνσταντινούπολη λόγω πανώλης και επειδή δεν είναι εφοδιασμένη με το ειδικό φαρμάνι. Βλ., επίσης, ADN, Amb. de France à Constantinople, Série A: Fonds St.-Priest, Cor/nce Politique, vol. 54, 'A Constantinople le 10 7bre 1783, St.-Priest à Mr. Le Comte De Vergennes. Αυτόθι. Série Marine, vol. 116, 'A Constantinople le 10 7bre 1783, St.-Priest à Mr. Le Maréchal De Castries, M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., t. 1, σσ. 167-176.

81. ANF, Marine B4., 213, *Extrait...*, ό.π., f. 256v. ANF, Marine B7, 446, 'A Bord de la Badine en rade des Barbiers, canal de Constantinople, le 16 7bre 1783, Bonneval à Mr. l' Ambassadeur St.-Priest, όπου πληροφορείς για τον πραγματικό σκοπό του ταξιδιού κλπ. Πρβλ. 'A Bord..., le 16 7bre 1783, Bonneval à Mr. Le Maréchal De Castries.

φεύγουν για τη Λήμνο. Αντίθετοι άνεμοι τους υποχρεώνουν ν' αλλάξουν πορεία και να κατευθυνθούν προς την Καβάλα για αναγνώριση της περιοχής της. Δεν κατορθώνουν όμως να μπουν στο λιμάνι, γιατί πνέουν ισχυροί βόρειοι άνεμοι. Στις 23 φθάνουν στη Θεσσαλονίκη που μαστιζόταν από την πανώλη. Ετοιμάζουν σχέδια των οχυρώσεων της πόλης, που τις βρίσκουν πολύ αδύνατες, και αναχωρούν για τη Σμύρνη, όπου φθάνουν στις 9 Οκτωβρίου⁸². Εκεί θα παραλάβουν τα 3 φιρμάνια που ζήτησε ο Μπονεβάλ. Ο Saint-Priest διαβεβαίωνε τους Γάλλους απεσταλμένους ότι οι πρόξενοι και οι υποπρόξενοι της Γαλλίας στα διάφορα λιμάνια θα τους έδιναν όλες τις πληροφορίες που θα χρειάζονταν και κάθε δυνατή βοήθεια για την επιτυχία της αποστολής τους. Ο Γάλλος πρέσβης θεωρούσε καλύτερο να ταξιδεύσουν στην Κρήτη με εμπορικό καράβι (γαλλικό ή τουρκικό) και να κάνει ο Μπονεβάλ μόνος του τον περίπλου της Πελοποννήσου για αναγνώριση, ενώ ο Ντυμά θα ταξίδευε στο εσωτερικό της Κρήτης για την αναγνώριση του νησιού. Οι προτάσεις αυτές δεν έγιναν δεκτές από τον Μπονεβάλ, ο οποίος, επιπλέον, δεν έμεινε απόλυτα ικανοποιημένος και από το περιεχόμενο των φερμανιών. Στις 11 Οκτωβρίου, έγραψε στον πρέσβη ότι είχε πάρει ρητές εντολές να πραγματοποιήσει την αναγνώριση της Κρήτης μαζί με τον Ντυμά, από ξηρά και θάλασσα, και θα τις τηρούσε κατά γράμμα⁸³.

Στις 13 Οκτωβρίου η κορβέτα φεύγει από τη Σμύρνη με κατεύθυνση την Κρήτη. Προηγουμένως όμως αγκυροβολεί για 7 μέρες στον κόλπο της Ελευσίνας, όπου οι δύο απεσταλμένοι κάνουν αναγνώριση και πλάνα της περιοχής. Ειδοποιούν μάλιστα με παραπλανητικό γράμμα για την άφιξή τους τον υποπρόξενο της Γαλλίας στην Αθήνα Gaspary, ο οποίος τους δίνει τις πληροφορίες που ζήτησαν⁸⁴. Στις 21 Οκτωβρίου φθάνουν στις δυτικές ακτές της Κρήτης. Ισχυροί όμως άνεμοι τους εμποδίζουν να προσορμιστούν και μόλις στις 25 κατόρθωσαν ν' αγκυροβολήσουν στο απάνεμο λιμάνι της Σούδας⁸⁵, προκειμένου να κάνουν αναγνώριση του νησιού, που αποτελούσε τον κυριότερο στόχο αυτής της αποστολής⁸⁶.

82. ANF, Marine B4, 213, *Extrait....*, ό.π., ff. 256v-258v, ANF, Marine B7, 446, 'A Salonique le 27 7bre 1783, Dumas à Mr. Le Maréchal De Castries : "[...]περιμένω με ανυπομονησία να βοηθώ στην Κάντια, γιατί είναι σ'αυτή την αναγνώριση που οι οδηγίες του Στρατηγού φαίνεται ότι δίνουν τη μεγαλύτερη σημασία [...]".

83. ANF, Marine B4, 213, *Extrait....*, ό.π., f. 258r-v, ANF, Marine B7, 446, Constantinople le 2 8bre 1783, Lettre ostensible de M. le Cte St.-Priest à M. le Cte de Bonneval, όπου συννημμένα τα τρία φερμάνια, *συντόθι*. Constantinople le 4 oct. 1783, Lettre particulière de M. le Cte de St.-Priest à M. le Cte de Bonneval. Αυτόθι.. 'A bord de la Badine au mouillage des Isles d'Hourlac golfe de Smirne le 11 Oct. 1783, Mr de Bonneval à Mr le Cte de St.-Priest.

84. ANF, Marine B4, 213, *Extrait....*, ό.π., f. 258v. ANF, A.E, B1, vol. 174, Athènes 26 Oct. 1783, Gaspary à Mr Le Ministre de la Marine.

85. ANF, Marine B4, 213, *Extrait....*, ό.π., f. 258v. M. Dumas, *Souvenirs....*, ό.π., t.1, σ. 183 εξ.

86. Ο Saint-Priest εκτιμούσε ότι η Κρήτη δεν ήταν η μόνη οχυρή περιοχή στις ηπειρωτικές ακτές και στα νησιά της Αν. Μεσογείου. Πίστευε ότι η φήμη των κάστρων της οφειλόταν στη

Μετά την ολοκλήρωση της αναγνώρισης της Κρήτης, στην οποία θ' αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω, η μυστική αποστολή συνεχίστηκε με κατεύθυνση το Ναύπλιο, για αναγνώριση των οχυρών του. Από 'κει ο Μπονεβάλ και ο Ντυμά πήγαν, για δεύτερη φορά, στη Σμύρνη, όπου έφθασαν στις 2 Ιανουαρίου του 1784. Στην πόλη αυτή οι δύο Γάλλοι αξιωματικοί θα παραμείνουν για 3 ολόκληρους μήνες, προσποιούμενοι τους εμπόρους. Στο διάστημα της παραμονής τους στη Σμύρνη θα συντάξουν τα υπομνήματα των μέχρι τότε αναγνωρίσεων και θα τα στείλουν στη Γαλλία. Θα κάνουν αναγνώριση και θα φτιάξουν χάρτες της περιοχής και σχέδια των οχυρώσεων της Σμύρνης⁸⁷. Στις 10 Μαρτίου θα αναχωρήσουν για την Κωνσταντινούπολη, όπου φιλοξενοούνται από τον Saint-Priest και τον ενημερώνουν για την αποστολή τους. Στις 22 Μαρτίου φεύγουν για να αναγνωρίσουν τις οχυρώσεις του Ευξείνου Πόντου, περιοχή στην οποία η Γαλλία απέδιδε μεγάλη σημασία για δύο λόγους: στρατιωτικούς, εφόσον η στρατιωτική ηγεσία εκτιμούσε ότι εκεί έπρεπε να ανακοπεί η επίθεση των Ρώσων, και εμπορικούς, λόγω του εμπορίου που είχαν αναπτύξει οι Γάλλοι στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας⁸⁸.

Στα μέσα Μαΐου αρχίζει το ταξίδι της επιστροφής. Οι δύο απεσταλμένοι περνούν από τη Θάσο και ύστερα από μια δεύτερη αποτυχημένη προσπάθεια, εξαιτίας ισχυρών ανέμων, να προσεγγίσουν την Καβάλα, κατευθύνονται προς τη Λήμνο και τη Λέσβο, όπου φτιάχνουν πλάνα των λιμανιών, των κατάλληλων για αγκυροβόληση του στόλου όρμων και των οχυρώσεων. Προσπερνούν τη Χίο, σταθμεύουν για λίγο στη Μύκονο και στη Νάουσα της Πάρου, όπου φτιάχνουν πλάνα του λιμανιού της, και αναχωρούν για τον Πειραιά, όπου θα φθάσουν στις 17 Ιουνίου. Η μυστική αποστολή θα ολοκληρωθεί με την αναγνώριση της Μήλου, των Κυθήρων και των ισχυρών κάστρων της νοτιοδυτικής Ηελοποννήσου (Κορώνης, Μεθώνης, Ναυαρίνου), στα οποία η Γαλλία απέδιδε μεγάλη σημασία⁸⁹.

μακρά πολιορκία του Χάνδακα του περασμένου αιώνα και ότι οι Τούρκοι είχαν αφήσει τις οχυρώσεις του νησιού όπως τις βρήκαν. ANF, Marine B7, 446, Constantinople le 21 8bre 1783, St.-Priest à Castries. Πρβλ ADN, Amb. de France à Constantinople, Série A. Fonds St.-Priest, Série Marine, Constantinople le 21 Oct. 1783, St.-Priest à Castries.

87. ANF, Marine B4, 213, *Extrait...*, ό.π., ff. 261v-265v. M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., t. 1, σσ. 286-323.

88. ANF, Marine B4, 213, *Extrait...*, ό.π., ff. 265v-269r. M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., t. 1, σ. 347 εξ. Για τα στρατιωτικά σχέδια των Ρώσων στον Ευξείνου Πόντο και στο Αιγαίο και την κατάσταση των οχυρών βλ.: ANF, Marine B7, 446, Constantinople le 21 Oct. 1783, *Extrait d'une lettre de M. Cerville de la Tour de Tarapeia près de Constantinople*. Πρβλ A. Blanchard, *Les ingénieurs du "Roy"...*, ό.π., σ. 411 εξ. Για το εμπόριο και τα γενικότερα γεωπολιτικά συμφέροντα της Γαλλίας στον Ευξείνου Πόντο, μετά το 1774, βλ. την πρόσφατη διατριβή του Faruk Bilici, *La politique française en Mer Noire, 1747-1789: vicissitudes d'une implantation*, éd. Isis, Istanbul 1992. Πρβλ P. Masson, *Histoire du commerce...*, ό.π., σσ. 347-361.

89. ANF, Marine B4. 213, *Extrait...*, ό.π., ff. 269v-273v, M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., t. 1, σ. 347 εξ.

Στις 13 Ιουλίου η κορβέτα «La Badine» αφήνει τα ελληνικά νερά και στις 6 Αυγούστου θα φθάσει στο λιμάνι της Τουλών, όπου οι δύο αξιωματικοί και όλο το πλήρωμα θα παραμείνουν για ένα περίπου μήνα στο λοιμοκαθατήριο. Είχε περάσει ένας ακριβώς χρόνος από τότε που η αποστολή ξεκινούσε για τη μυστική αναγνώριση της Αν. Μεσογείου. Στο διάστημα της παραμονής τους στην Τουλών ο Μπονεβάλ και ο Ντυμά θα συμπληρώσουν τα υπομνήματά και θα τελειοποιήσουν τους χάρτες και τα πλάνα των περιοχών που είχαν αναγνωρίσει⁹⁰. Ο Maréchal De Castries, αλλά και ο ίδιος ο Λουδοβίκος, θα μείνουν ενθουσιασμένοι από τα αποτελέσματα των αναγνωρίσεων. Γι' αυτό, ως δείγμα της ευαρέσκειας για την ευσυνειδησία και τον άψογο τρόπο, με τον οποίο οι δύο αξιωματικοί έφεραν σε πέρας τη δύσκολη αποστολή τους, τους απονεμήθηκαν από τη γαλλική κυβέρνηση πολλές εύφημες μνείες, και αργότερα προαγωγή, και δόθηκαν στον καθένα 800 λίβρες, ως ετήσιο επίδομα, από το βασιλικό ταμείο⁹¹. Όταν βέβαια ολοκληρώθηκε αυτή η μυστική αποστολή αρκετά πράγματα στη διεθνή σκηνή είχαν αλλάξει. Ο κίνδυνος ενός ρωσο-τουρκικού πολέμου είχε προσωρινά αποτραπεί με τη συνθήκη της 8ης Ιαν. 1784. Ωστόσο, για τη Γαλλία αυτή η αναγνώριση, μια από τις πολλές που πραγματοποίησε στη διάρκεια του 18ου αι. στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν έχασε την αξία της.

3. ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Περιμένοντας, όπως είδαμε, οδηγίες για να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς την Κρήτη, ο Μπονεβάλ και ο Ντυμά πέρασαν τις τελευταίες μέρες του Σεπτεμβρίου και τις πρώτες του Οκτωβρίου του 1783 στον κόλπο της Σμύρνης. Εκεί, πάνω στο πλοίο «La Badine» έφτασαν από την Κωνσταντινούπολη τα 3 φιρμάνια, που εξέδωσε η Υψηλή Πύλη με ενέργειες της Γαλλικής Πρεσβείας για τη διευκόλυνση του ταξιδιού τους, καθώς και διαταγές για το έργο που επρόκειτο να επιτελέσουν στην Κρήτη. Από τα τρία φιρμάνια το πρώτο απευθυνόταν στον Ντυμά, που με το όνομα Βερνοπι θα ταξίδευε στο εσωτερικό της Κρήτης για να αποκτήσει γνωριμίες με σκοπό την εγκατάσταση εμπο-

90. ANF, Marine B4, 213, *Extrait....*, όπ., ff. 273v-274v. M. Dumas, *Souvenirs....*, όπ., τ. 1, σσ. 394-395.

91. ANF, Marine C7, vol. 94, Versailles 17 Juin 1785 (επίδομα στον Dumas). αντίθετ. vol. 289, Versailles 28 sept. 1784 (επίδομα στον Bonneval). Arch. Min. Guerre, 7Yd 395, όπου ο ατομικός φάκελος του Mathieu Dumas. Πρβλ. M. Dumas, *Souvenirs....*, όπ., τ. 1, σσ. 395-396. Για το ρόλο γενικά της σύνταξης ενός καλού υπομνήματος-στρατιωτικής αναγνώρισης για την προαγωγή ενός Γάλλου αξιωματικού, την περίοδο αυτή βλ. J.-M. Minovez, "Une source remarquable....", όπ., σσ. 76-77.

ρικού οίκου. Το δεύτερο φερμάνι είχε εκδοθεί για την προστασία της κορβέτας από τους πειρατές, ενώ το τρίτο έκανε λόγο για τον προορισμό του πλοίου, που ήταν τα Χανιά⁹².

Θεωρώντας επικίνδυνη την πραγματοποίηση ταξιδιού στο εσωτερικό του νησιού απ' όλα τα μέλη της αποστολής, η Γαλλική Πρεσβεία αρνήθηκε πρόταση του Μπονεβάλ να διατρέξει το νησί με τον Ντυμά για να περιγράψει και να χαρτογραφήσει τις οχυρές θέσεις⁹³ και του επέβαλε να μείνει στα Χανιά ως επιθεωρητής και σύμβουλος, κατά τα φαινόμενα, των γαλλικών εμπορικών οίκων σε θέματα προστασίας του εμπορίου.

Στις 25 Οκτωβρίου η κορβέτα αγκυροβόλησε στον κόλπο της Σούδας, όπου έγιναν τα πρώτα σχέδια των οχυρώσεων της στρατηγικής σημασίας αυτής περιοχής⁹⁴. Αμέσως μετά άρχισαν οι προετοιμασίες για το οδοιπορικό του Ντυμά με κάθε μυστικότητα, που επιβαλόταν όχι μόνο από τους σκοπούς του ταξιδιού και την καχυποψία των Τούρκων, οι οποίοι την εποχή αυτή διέδιδαν ότι η Κρήτη θα παραχωρούνταν στη Γαλλία⁹⁵, αλλά και από την αναρχία που επικρατούσε στο νησί. Όταν όλα ήταν έτοιμα, στις 4 Νοεμβρίου, ο Ντυμά αποβιβάστηκε στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Σούδας, για να συνεχίσει προς το Ρέθυμνο, συνοδευόμενος από ένα σχεδιαστή, ένα οδηγό, ένα νέο έμπορο, δύο υπηρέτες και ένα γενίτσαρο⁹⁶.

Στο μεταξύ, ο αρχηγός της αποστολής κόμης Μπονεβάλ, διέμενε στα Χανιά, όπου συγκέντρωνε καθημερινά τους Γάλλους εμπόρους και τους μιλούσε για εμπορικά θέματα⁹⁷, ενώ συγχρόνως συνέλεγε πληροφορίες για τις οχυρώσεις. Στα ενδότερα του διοικητικού διαμερίσματος των Χανίων δε φαίνεται να προχώρησε, είτε λόγω προβλημάτων υγείας⁹⁸, είτε από φόβο μήπως γίνει γνωστός ο πραγματικός σκοπός της παρουσίας του στην Κρήτη, τον οποίο απέκρυπτε και από τους Γάλλους εμπόρους των Χανίων. Το μόνο οδοιπορικό που ο ίδιος αναφέρει ότι έκανε, κατά τη σύνταξη ενός απολογισμού της αποστολής το Σεπτέμβριο του 1784, ήταν η περιήγηση της περιοχής της Σούδας και των Χανίων, που πραγματοποιήθηκε λίγο πριν από το τέλος της παραμο-

92. ANF, Marine B7, 446, Réponse de Mr le Comte de St.-Priest à De Bonneval, Constantinople le 2 Octobre 1783.

93. Βλ. παραρ. σημ. 83. Ο Μπονεβάλ είχε, επίσης, προτείνει να κάνει τον περίπλοο του νησιού με το πρόσημα της συγκέντρωσης πληροφοριών για το έργο του Choiseul-Gouffier. Και αυτή όμως η πρόταση δεν έγινε δεκτή. Βλ. ANF, Marine, B4, 213, *Extrait*..., ό.π., f. 258r.

94. ANF, Marine B4, ?13, *Extrait*, ό.π., f. 258v.

95. *Αυτόθι*, f. 259r.

96. *Αυτόθι*, f. 260r. Στις αναμνήσεις του ο Mathieu Dumas αναφέρει ότι τον συνόδευαν: ο έμπορος Magallon, ο σχεδιαστής Bernizet, ο οδηγός του Bonneval ένας Έλληνας οδηγός και δύο υπηρέτες. Βλ. M. Dumas, *Souvenirs*..., ό.π., τ. I, σ. 196.

97. ANF, Marine B4, 213, *Extrait*..., ό.π., f. 260r.

98. *Αυτόθι*, f. 260v.

νής του στην Κρήτη⁹⁹, δηλ. από τις 11 έως τις 16 Δεκεμβρίου. Και αυτό όμως το ταξίδι σφραγίστηκε με την παρουσία του Dumas.

Στις 7 Δεκεμβρίου ο Ντυμά πήγε στη Γραμβούσα, με σκοπό τη λεπτομερή περιγραφή του χώρου, αλλά οι δυσκολίες που αντιμετώπισε τον υποχρέωσαν να φύγει δύο ημέρες αργότερα, περιοριζόμενος σε καταγραφές γενικών πληροφοριών σχετικών μ'αυτό το οχυρό. Η αναχώριση, τέλος, της αποστολής έγινε από τη Σούδα, στις 17 Δεκεμβρίου, με κατεύθυνση το Ναύπλιο¹⁰⁰.

4. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ «ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ» ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ

Καρπός του ταξιδιού του Ντυμά, του Μπονεβάλ και των συνεργατών τους, η «αναγνώριση», συντάχτηκε, όπως είδαμε, με βάση υλικό που συγκέντρωσαν τα άτομα της αποστολής στις 50 ημέρες της παραμονής τους στην Κρήτη. Ύστερα από μια εισαγωγή (σσ. 1-2) και ένα πίνακα περιεχομένων (σσ. 3-7), αρχίζει ο βασικός κορμός του κειμένου, που διαιρείται σε 2 μέρη:¹⁰¹ το πρώτο μέρος αποτελείται από το οδοιπορικό του Ντυμά (σσ. 8-121)¹⁰², στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω και το οποίο φέρει τον τίτλο "*Tableau général de l'Isle de Candie*"; και β), από τις περιγραφές επαρχιών και πόλεων, που δεν περιλαμβάνονται στο παραπάνω οδοιπορικό (σσ. 122-223). Σ'αυτό το πρώτο μέρος της «αναγνώρισης» δίνονται πληροφορίες, στρατιωτικού κυρίως και τοπογραφικού χαρακτήρα, για τις εξής περιοχές της Κρήτης: την Κίσσαμο, το Σέλινο, την Κυδωνία, τον Αποκόρωνα, τα Σφακιά, το Ρέθυμνο, το Μυλοπόταμο, το Αρχάδι, το Ριζόκαστρο, το Χάνδακα, τη Μεσαρά, το Λασιθί, το Μαλεβίζι, το Τέμενος, τη Ξερσόνησο, την Ιεράπετρα, το Μεραμπέλο, τη Σπιναλόγκα και τη Σητεία. Το δεύτερο μέρος (σσ. 224-251) αφορά τη διοίκηση (σσ. 224-226), τον πληθυσμό (σσ. 226-235), τις καλλιέργειες και την παραγωγή (σσ. 235-246) και, τέλος, το εμπόριο (σσ. 246-251).

Με εξαίρεση το οδοιπορικό του Ντυμά, που καταχωρείται όπως δόθηκε από το συντάκτη του, τα υπόλοιπα τμήματα της αναγνώρισης δεν αναφέρεται από ποιους προήλθαν. Είναι γνωστό βέβαια ότι στη συγκέντρωση του υλικού συνέβαλαν, εκτός από τον Ντυμά ο πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά

99. Αυτόθι, f. 261r.

100. Αυτόθι, f. 261v.

101. Η διαίρεση του περιεχομένου της «αναγνώρισης» σε περιγραφικό και συστηματικό μέρος ήταν μια πρακτική γνωστή στους συντάκτες στρατιωτικών εκθέσεων. Βλ. J. M. Minovez, «Une source remarquable...», ό.π., σ. 79

102. SHAT, MR, 1616/6, *Reconnaissance de l'Isle de Candie*. Μερικές από τις αναμνήσεις αυτού του οδοιπορικού κατέγραψε, γέρων πλέον και σχεδόν τυφλός, ο Ντυμά, 50 περίπου χρόνια αργότερα. Βλ. παραπάνω σημ. 12.

Pellegrin και ο υποπρόξενος στο Χάνδακα Laidet. Από τον Ντυμά γράφτηκαν βασικά σημεία, που αφορούν περιοχές τις οποίες αυτός επισκέφτηκε, όπως π.χ, το Λασίθι, τη Μεσαρά και το Λαβύρινθο (σσ. 201-211, 213-223). Ο υποπρόξενος σημειώνεται, κατ' επανάληψη, ως βασικός συντελεστής της επιτυχίας της αποστολής. Πληροφορίες πρόσφεραν επίσης οι Γάλλοι έμποροι των Χανίων, που ήταν και οι περισσότεροι στο νησί, καθώς και οι Γάλλοι έμποροι του Χάνδακα¹⁰³. Δε γνωρίζουμε όμως ποια ήταν η μορφή των κειμένων που έδιναν στον Μπονεβάλ και μέχρι πού φτάνει η παρέμβαση του τελευταίου. Η γενικότητα, ωστόσο, που χαρακτηρίζει τις περιγραφές των ορίων των επαρχιών και τα λάθη σε δευτερεύοντα για το σκοπό της αποστολής τοπωνύμια¹⁰⁴, δείχνουν ότι το υλικό που χρησιμοποιήθηκε από τον Μπονεβάλ σε μερικές περιπτώσεις καταχωρήθηκε στο τελικό κείμενο χωρίς τον απαραίτητο έλεγχο.

Οι συντάκτες της «αναγνώρισης» δεν φαίνεται να γνωρίζουν καλά την κρητική ιστορία. Είχαν όμως μελετήσει περιηγητικά κείμενα, που αφορούσαν την Κρήτη, όπως αυτό του Joseph Piton de Tournefort¹⁰⁵. Συγχρόνως είχαν πληροφορίες για τις αρχαιότητες του νησιού και για τα γεγονότα του Κρητικού Πολέμου (1645-1669).

α) Οι οχυρώσεις και τα λιμάνια

Η αναγνώριση γράφτηκε, όπως είπαμε παραπάνω, για στρατιωτικούς και πολιτικούς λόγους. Σύμφωνα με τις εντολές που είχαν σταλεί από το Παρίσι, η αποστολή όφειλε να δώσει λεπτομερείς πληροφορίες κυρίως για τα λιμάνια, τις οχυρές θέσεις και το στρατό¹⁰⁶. Οι συντάκτες επομένως εργάστηκαν, κυρίως, προς αυτή την κατεύθυνση. Ό,τι είχε σχέση μ' αυτά τα θέματα συγκεντρώθηκε με προσοχή και καταγράφηκε με ακρίβεια, δίνοντάς μας στρατιωτικό υλικό που υπερέχει, τόσο σε έκταση όσο και σε εγκυρότητα, όχι μόνο έναντι των ανάλογων καταγραφών των περιηγητών που ταξίδεψαν στην Κρήτη στα τέλη του ΙΗ' αιώνα, δηλ. του Ch. Sonnini¹⁰⁷, του M. Savary¹⁰⁸, του G. A.

103. ANF, CCC, BI, t. 217, Pellegrin, La Canée, le 20 Décembre 1783. ANF, Marine B7, 446, De Bonneval: J. S. -Priest, A' Naples de Romanie, le 25 Décembre 1783.

104. Στην περιγραφή π.χ. των Σφακίων που συνθέτει ο Bonneval γίνεται λόγος για Naffé αντί Vallé, Archilfou αντί Askiffou, που ως σημειωθεί αποδίδονται σωστά στο οδοιπορικό του Dumas. Βλ. SHAT, MR, 1616/6, *Reconnaissance de l'Isle de Candie*, σσ. 109, 161, 164.

105. *Αυτόθι*, σ. 207

106. ANF, Marine B7, 446, *Mémoire du Roi...*, ό.π.

107. Ch. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la Cour Ottomane*, Paris 1801, t. 1.

108. M. Savary, *Lettres sur la Grèce pour servir la suite à celles sur l'Egypte*, Paris 1798 και του ιδίου, *Voyages dans les îles de la Grèce*, éd. revue par M. H. Du M., F. F. Ardant Frères., Limoges-Paris 1853.

Olivier¹⁰⁹, του John Morrit¹¹⁰, και των Ferrières-Sauveboeuf¹¹¹, αλλά και έναντι άλλων σημαντικών περιγητών του κρητικού χώρου, όπως του Joseph Piton de Tournefort¹¹², του Richard Pococke¹¹³, του J. M. Tancoigne¹¹⁴, του F.W. Sieber¹¹⁵ και του Robert Pashley¹¹⁶.

Οι οχυρώσεις της Γραμβούσας, των Χανίων, της Σούδας, των Σφακιών, του Αρμουρού, του Χάνδακα, της Ιεράπετρας και της Σπιναλόγκας, των βασιικών δηλ. στρατηγικών θέσεων του νησιού, ήταν ο κύριος στόχος παρατήρησης και συγκέντρωσης πληροφοριών. Γι' αυτό η κατάσταση των οχυρώσεων αυτών περιγράφεται διεξοδικά. Δίνονται πληροφορίες για το πυροβολικό των Χανίων (σσ. 133-137), τους προμαχώνες τις αποθήκες, και προτείνεται ενδεχόμενη απόβαση να πραγματοποιηθεί στην παραλία απέναντι από το νησί των Αγ. Θεοδώρων (σ. 140)¹¹⁷. Περιγράφεται το οχυρό της Σούδας με τα αδύνατα σημεία του (σ. 141). Αναζητείται τρόπος αποφυγής των κανονιών του, σε περίπτωση άφιξης γαλλικής ναυτικής δύναμης, και καταγράφεται η περιοχή των Καλυβών, όπου οι βράχοι επιτρέπουν την προσέγγιση αποβατικών (σ. 153), ως ιδανικός τόπος απόβασης στον κόλπο της Σούδας.

Με ιδιαίτερη φροντίδα συγκεντρώθηκαν πληροφορίες για τα Σφακιά. Στην αναγνώριση εκτίθενται οι δυσκολίες προσέγγισης της περιοχής, που όμως θεωρείται κατάλληλο μέρος για απόβαση από τα νότια. Για το σκοπό αυτό, παρατηρείται, αρκεί μια φρεγάτα με μερικά μικρότερα πλοία και 400 άνδρες (σ. 158). Με προσοχή, επίσης, συγκεντρώθηκαν στοιχεία για τα τείχη του Ρεθύμνου και για το φρούριο της πόλης. Επισημαίνονται οι αδυναμίες των τειχών της πόλης, η έλλειψη πυροβόλων και η μη αντικατάσταση όσων μεταφέρθηκαν το 1646 στο Χάνδακα, για να χρησιμοποιηθούν στην πολιορκία (σ. 170). Τονίζεται η δυσκολία προσβολής του φρουρίου του Ρεθύμνου από τη θάλασσα¹¹⁸ και προτείνεται

109. G. A. Olivier, *Voyage dans l'empire ottoman, l'Egypte et la Perse*, A Paris 1801-1807, t. 1-2.

110. Morrit John, *The letters... 1794-1796*, edited by G.E. Morindin, London 1914.

111. Ferrières-Sauveboeuf, *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789*, Paris 1790, t. 2.

112. Joseph Piton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste. L'Archipel grec*, Introduction, notes et bibliographie de Stéphane Yeranos, Maspero, Paris 1982, t. 1.

113. Pococke Richard, *Voyages en Orient (1737-1742)*, Neuchâtel 1772, t. 4.

114. Tancoigne J. M., *Voyage à Smyrne, dans l'Ardipel et l'île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814*, Paris 1817, t. 1-2.

115. F. W. Sieber, *Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817*, Leipzig-Sorau 1823, t. 1-2.

116. Pashley Robert, Ταξίδια στην Κρήτη, μτφρ Δ. Γόντικα, Ηράκλειο 1991, τ. 1-2.

117. Λίγα χιλιόμετρα πιο δυτικά στον κόλπο της Γωνιάς είχε γίνει η αποβίβαση των Τούρκων το 1645. Βλ. Ιωάννη Γκυντάκη, *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, δ. διατρ., Ρέθυμνο 1998, σ. 51.

118. Για την κατάσταση του φρουρίου του Ρεθύμνου την εποχή της Τουρκοκρατίας βλ. Ιωάννας Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1979, τ. 1, σσ. 262-270.

να γίνει απόβαση στα ανατολικά της πόλης. Γίνεται λόγος για το καλοδιατηρημένο φρούριο της Σπιναλόγκας (σ. 218), το ασημαντο φρούριο της Κισσάμου (σ. 117) και το φρούριο της Ιεράπετρας, που αναφοδιαζόταν με προσοχή για να προστατεύει την πόλη από τους κουρσάρους (σ. 215). Δίνεται η άγνωστη από άλλες πηγές πληροφορία ότι ένας μεγάλος πύργος του φρουρίου της Ιεράπετρας είχε πέσει στο σεισμό του 1777¹¹⁹. Αναφέρεται επίσης η ύπαρξη πύργων τόσο στα βόρεια, όσο και στα νότια παράλια, με σκοπό την έγκαιρη παρατήρηση των κουρσάρων (σ. 215)

Το οχυρό όμως που ενδιέφερε πιο πολύ απ' όλα τα άλλα τα μέλη της αποστολής ήταν ο Χάνδακας, το Μεγάλο Κάστρο της Κρήτης, για το οποίο αφιερώθηκαν 24 σελίδες του τελικού κειμένου της «αναγνώρισης» (σσ. 178-201). Η θέση και η σημασία αυτού του άπαρτου κάστρου υποχρέωσε τον Ντυμά και τους συνεργάτες του να καταγράψουν ότι θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο παρατήρησης από ένα ξένο στρατιωτικό. Για το σκοπό αυτό οι Γάλλοι απεσταλμένοι έδωσαν αναλυτικά στοιχεία για τους προμαχώνες του Αγίου Ανδρέα, του Παντοκράτορα, της Βηθλεέμ, του Μοτσενίγκο, του Ιησού, του Βιτούρι, της Σαμπιονάρας (σσ.180-193) και του λιμανιού, των οποίων κατέγραψαν την κατάσταση, τις επιδιορθώσεις και τον αριθμό των πυροβόλων. Συγχρόνως σημειώνουν τα ισχυρά και τα αδύνατα σημεία του κάστρου, τονίζουν την καλή γενικά κατάσταση του οχυρού¹²⁰, την ισχύ των ανατολικών τειχών και της Χανιώπορτας (σ.198). Στην περιφέρεια των δυτικών προμαχώνων έβλεπε κανείς ακόμη και τότε, σχεδόν 120 χρόνια μετά το τέλος του Κρητικού Πολέμου, τις γαλαρίες που είχαν κατασκευαστεί την εποχή της πολιορκίας του Χάνδακα. Όποιος θα επεδίωκε να αποβιβάσει στρατεύματα, με σκοπό την πολιορκία του φρουρίου, θα έπρεπε να πλησιάσει από τα δύο ποτάμια που κυλάνε ανατολικά και δυτικά της πόλης, δηλ. τη Γιόφυρο και τον Αρμυρό (σ. 197).

Στα πλαίσια της ενημέρωσης της γαλλικής κυβέρνησης για την οχυρωματική κατάσταση του νησιού, οι συντάκτες της «αναγνώρισης» δίνουν πληροφορίες και για τα λιμάνια του, γνωστές βέβαια, ως ένα βαθμό, από τα περιηγητικά κείμενα. Η κακή κατάσταση του λιμανιού των Χανίων επιβεβαιώνεται, για άλλη μια φορά. Το λιμάνι επέτρεπε την προσέγγιση μόνο μικρών πλοίων, 150-200 τόνων (σ.129)¹²¹. Το ίδιο συνέβαινε και με το λιμάνι του

119. Για το σεισμό αυτό βλ. και Ε. Πλατάκη, "Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς", *Κρητικά Χρονικά*, Δ' (1950), σ. 491.

120. Οι Τούρκοι έχαναν, κατά διαστήματα, επιδιορθώσεις του οχυρού. Τέτοιες παρεμβάσεις, που απέβλεπαν στη διατήρηση της ισχύος του, είναι γνωστό ότι έγιναν στις αρχές του 18ου αιώνα. Βλ. Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Χάνδακας, η πόλη και τα τείχη*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1996, σ. 504.

121. Την ίδια πληροφορία αντλούμε και από τα παρακάτω περιηγητικά κείμενα: Joseph Piton de Tournefort, *Voyage...*, ό.π., τ. 24. Ch. Sonnini, *Voyage...*, ό.π., τ. 1, σ. 347. G. A. Olivier, *Voyage...*, ό.π., τ. 2, σ. 286. J. M. Tancoigne, *Voyage...*, ό.π., τ. 2, σσ. 89-90.

Χάνδακα¹²² (σ. 179) και το ακόμη μικρότερο του Ρεθύμνου (σ. 167). Θεωρήθηκε, επίσης, απαραίτητο να δοθούν πληροφορίες και για τα μικρότερα λιμάνια: της Σπιναλόγκας, που αναφέρεται ως καταφύγιο των πλοίων της Κάσου (σ. 218), τα τρία λιμάνια της Νήσου Ντίας στ' ανοιχτά του Χάνδακα (σ. 177), το εκτεθειμένο στους νοτιοανατολικούς ανέμους, αλλά χρήσιμο στο εμπόριο, λιμάνι των Σφακίων (σ. 161) και τα αγιυροβόλια της Ιεράπετρας (σ. 214), του Μεραμπέλου (σ. 220), της Σητείας (σ. 221) και του Παλαιοκάστρου, στο ανατολικό άκρο του νησιού (σ. 222) και των Καλών Λιμένων, στα νότια της Κεντρικής Κρήτης. Για την είσοδο στο τελευταίο, σημειώνεται, πρέπει το πλοίο που έρχεται από τα δυτικά να πλησιάσει τη στεριά, μόλις αφήσει πίσω του ένα στρογγυλό νησάκι (σ. 202), αλλιώς υπάρχει περίπτωση να μην το ενοπτίσει.

Η εικόνα των οχυρώσεων που δίνουν οι περιγραφές της «αναγνώρισης» συμπληρώνεται από 10 έγχρωμους χάρτες και πλάνα.

β) Ο στρατός

Εξίσου σημαντικές είναι οι πληροφορίες για το στρατό, που βρισκόταν στο νησί. Συγκεντρωμένες από τις γαλλικές προξενικές αρχές και από κάθε είδους πληροφοριοδότες, δίνονται με σκοπό την ενημέρωση της γαλλικής κυβέρνησης για την αμυντική ικανότητα των τουρκικών δυνάμεων στο νησί και την αντοχή τους, σε περίπτωση επίθεσης. Θα πρέπει, επομένως, να δεχτούμε ότι είναι έγκυρες.

Πιο αναλυτικά, καταγράφεται ότι: Στο οχυρό του Αρμυρού, στο δρόμο που οδηγεί από τα Χανιά προς το Ρέθυμνο, υπηρετούσαν 70 άνδρες. Στη φρουρά όμως συγκεντρώνονταν μόνο 20. Οι υπόλοιποι ασχολούνταν με αγροτικές εργασίες (σ. 166). Στη Γραμβούσα βρίσκονταν 100 γενίτσαροι με τις οικογένειές τους. Θεωρούσαν αυτό τον τόπο δικό τους και έκαναν επιδρομές σε διάφορα παραλιακά μέρη (σ. 125). Άλλοι 700 γενίτσαροι ανήκαν στο οχυρό της Σούδας. Απ' αυτούς μόνο 50 χρησιμοποιούνταν κανονικά στη φρουρά. Οι άλλοι διέμεναν στο εσωτερικό της Κρήτης (σ. 151).

Μοναδικές, απ' ό,τι γνωρίζουμε, είναι οι πληροφορίες της «αναγνώρισης» για τον αριθμό και τα καθήκοντα των αυτοκρατορικών και των ντόπιων γενιτσάρων (γερλήδων/*yerliyye*)¹²³. Διαπιστώνεται, επίσης, ότι η εικόνα της ε-

122. Βλ. και Joseph Piton de Tournefort, *Voyage... ό.π., σ. 48*, G. A. Olivier, *Voyage...ό. π.τ. 2*, σ. 67.

123. Στις αναμνήσεις του ο Ντυμά απλώς αναφέρει την ύπαρξη των γερλήδων. Βλ. M. Dumas, *Souvenirs...*, ό.π., τ. 1, σ. 206. Με τους γερλήδες ασχολήθηκε 31 χρόνια αργότερα ο περιηγητής J. M. Tancoigne. Βλ. J. M. Tancoigne, *Voyage ...*, ό.π., τ. 2, σ. 111. Πληροφορίες γι' αυτούς μας δίνει και ο Ζ. Πρακτικίδης, *[Χωρογραφία της Κρήτης...συνταχθείσα τω 1818...]*, Ηράκλειο 1983, σσ. 43, 60].

γκατάλειψης, που σύμφωνα με περιηγητικά κείμενα παρουσίαζε η άμυνα του νησιού, είναι υπερβολική, αν τουλάχιστον κρίνουμε από τους μεγάλους αριθμούς στρατιωτών που καταγράφονται στην «αναγνώριση»: Στα Χανιά υπήρχαν 3.600 γενίτσαροι, χωρισμένοι σε πέντε ορτάδες (ορτά), των οποίων δίνεται με ακρίβεια η δύναμη¹²⁴ (σ. 139). Εκτός απ' αυτούς στην πόλη υπηρετούσαν 1.200 γερλήδες και 1.150 στρατιώτες του πεζικού, του πυροβολικού και του ιππικού (σ. 139). Τέλος, αναφέρεται η ύπαρξη στρατιωτικών δυνάμεων, που βρισκόνταν στις επαρχίες και εξαρτιόνταν από τη φρουρά της πόλης (σ. 138).

Στο Ρέθυμνο οι γενίτσαροι ήταν 700. Συναθροίζονταν όμως μόνο σε περίπτωση συναγερμού. Η βασική τους φροντίδα ήταν η φύλαξη των εισόδων της πόλης (σ. 171). Στο Χάνδακα, όπως και στα Χανιά, υπήρχαν 5 ορτάδες γενίτσαρων. Εντύπωση προκαλεί η πληροφορία ότι πολλοί απ' αυτούς τους γείτονες είχαν τους ορτάδες τους εκτός Κρήτης (σ. 196). Σε περίπτωση πολέμου ήταν στη διάθεση του γενιτσαράγα (*yeniceri ağa*). Αποτελούσαν τη φρουρά της πόλης με βασική φροντίδα τη φύλαξη των πυλών. Για την πληρωμή των γενιτσαρών της Κρήτης δαπανούνταν 28.000 από τα 160.000 γρόσια του χαρτασιού, που εισπράττονταν στο νησί¹²⁵.

Εκτός από τους γενίτσαρους στην πρωτεύουσα του νησιού υπήρχαν 300 πυροβολητές και 28 λόχοι γερλήδων, συνολικά 2.316 άνδρες, που είχαν αναλάβει τη φύλαξη των τειχών¹²⁶ και των προμαχώνων. Τη στρατιωτική δύναμη που έδρευε στο Χάνδακα συμπλήρωναν το ιππικό και οι εθελοντές. Όλοι μαζί αυτοί οι στρατιώτες ήταν αρκετοί για να υπερασπιστούν το μεγαλύτερο κάστρο του νησιού.

γ) Σταθμοί του οδοιπορικού

Στην «αναγνώριση» παρέχονται στοιχεία για χωριά, μοναστήρια, χάνια, βουνά, κοιλάδες κλπ, κυρίως της κεντρικής και ανατολικής πλευράς του νησιού. Εδώ ξεχωρίζει το οδοιπορικό του Ντυμά (σσ. 8-121), τόσο για το μεγάλο αριθμό των πληροφοριών του, όσο και για την πρωτοτυπία του δρομολογίου που ακολούθησε. Με αφετηρία τον κόλπο της Σούδας, τον πιο συνηθισμένο χώρο άφιξης των ξένων, ο Ντυμά έφτασε ως τη Σητεία, στο ανατολικό άκρο, και στα Σφακιά, στη νοτιοδυτική πλευρά και έδωσε στο κείμενό του τα

124. Ο τριακοστός πρώτος ορτάς αριθμούσε 1.200 άνδρες Ο τέταρτος 1.800, ο εικοστός δεύτερος 300, ο εικοστός ένατος 200 και ο τέταρτος μπουλούκ 100. Βλ. SHAT, MR, 1616/6, ό.π., σ. 139.

125. Αφού αφαιρούνταν άλλες 25.000 γρόσια για τις επιδιορθώσεις των λιμανιών, το υπόλοιπο ποσό του χαρτασιού αποστέλλεται στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. αυτόθι, σ. 226. Το σχετικό κείμενο της «αναγνώρισης» παρατίθεται στο Παράρτημα αυτής της μελέτης.

126. Στους γερλήδες είχε ανατεθεί και η φύλαξη των ακτών του νησιού. Για τη διατροφή των γερλήδων η διοίκηση διέθετε τα 3/4 του σιταριού, που κατέβαλλαν τα χωριά. Βλ. αυτόθι, σ. 226.

ονόματα 8 μοναστηριών¹²⁷ και 100 περίπου χωριών, ορισμένα από τα οποία δεν αναφέρονται από άλλες ιστορικές πηγές του ΙΗ' αιώνα¹²⁸.

Από το μοναστήρι της Χρυσοπηγής, μέσω Καλυβών και Αρμυρού, ο Ντυμά και η συνοδεία του έφτασαν στο Ρέθυμνο. Από 'κει με κατεύθυνση το Χάνδακα διέσχισαν το Μυλοπόταμο, αφήνοντας πίσω το Πέραμα, την Αμυγδαλιά, τη Δαμάστα και άλλα χωριά του διαμερισματος Ρεθύμνου. Αφού πέρασαν από το Χάνδακα, πήραν το δρόμο για την Ιεράπετρα και ακόμη πιο ανατολικά για την Εθιά, το Πισκοκεφάλι και τη Σητεία, τελευταίο χωριό του οδοιπορικού προς τα ανατολικά. Η επιστροφή της αποστολής άρχισε από την πεδιάδα της Σητείας, με αντικειμενικό σκοπό τη Σπιναλόγκα. Το ταξίδι συνεχίστηκε δυτικά, μέσα από την πεδιάδα του Μεραμπέλου, για να αλλάξει κατεύθυνση έξω από το Χάνδακα. Από 'δω οι ταξιδιώτες πήραν το δρόμο προς τη Μεσαρά. Πέρασαν από το Βενεράτο, τον Πρινιά, τους Αγίους Δέκα, τον Αμπελούζο, το Τυμπάκι, το Σπήλι, για να καταλήξουν στα Σφακιά. Το οδοιπορικό ήταν πλέον στο τέλος του. Με σκοπό την αναγνώριση του δυτικού άκρου του νησιού οι ταξιδιώτες ανέβηκαν στα βουνά των Σφακίων, πέρασαν από την Ίμπρο, το Πρόσνερο, το Βαφέ και κατέληξαν στην Κίσσαμο, έχοντας συμπληρώσει ακριβώς ένα μήνα από την ημέρα έναρξης του ταξιδιού, που τους επέτρεψε να περιέλθουν ένα μεγάλο μέρος της βόρειας, της ανατολικής και της νότιας Κρήτης. Λόγω του κακού οδικού δικτύου της νοτιοδυτικής πλευράς του νησιού, τα μέλη της αποστολής δεν έφτασαν στα μέρη του Σελίνου. Άφησαν έτσι, όπως όλοι οι γνωστοί μας περιηγητές αυτή την κρητική επαρχία έξω από τις περιγραφές τους¹²⁹.

Με εξαίρεση τον Joseph Piton de Tournefort, που 83 χρόνια πριν ακολούθησε παρόμοιο με τον Dumas δρομολόγιο, φθάνοντας όμως μέχρι την Ιεράπετρα¹³⁰ και τον M.Savary, που το 1780 διέσχισε την Κεντρική Κρήτη, περνών-

127. Πρόκειται για τα μοναστήρια της Χρυσοπηγής στον κόλπο της Σούδας, του Αρχαδίου, της Χαλέπας, στα μισά του δρόμου που οδηγεί από το Ρέθυμνο στο Χάνδακα, του Αγίου Γεωργίου, κοντά στο χωριό Αρχαδιώτης της περιοχής του Χάνδακα, του Αγίου Γαβριήλ (Τοπλού), στο ανατολικότερο άκρο του νησιού και του Αγίου Γεωργίου Γοργολαΐνη, της Πρέβελς και της Γωνιάς. Βλ. SHAT, MR, 1616/6, ό.π., σσ. 15, 27, 30, 42, 62, 83, 99, 113. Αναφέρεται, επίσης, η ύπαρξη μοναστηριού κοντά στον Αμπελούζο της Μεσαράς, χωρίς όμως να καταγράφεται το όνομά του. Βλ. *αυτόθι*, σ. 86.

128. Τέτοια είναι τα χωριά της Σητείας: Εθιά, Πισκοκεφάλι, Αχλάδια, Δάφνη και Ρουκάνα. Βλ. *αυτόθι*, σσ. 58-64.

129. Στην «αναγνώριση» αφιερώνονται λίγες μόνο γραμμές για την επαρχία του Σελίνου και δίνεται η πληροφορία ότι ήταν γνωστή με το όνομα «εννιά χωριά». Βλ. SHAT, MR, 1616/6, ό.π., σ. 123. Περισσότερα για το Σέλινο βρίσκουμε σ' ένα κείμενο του 1818, στο οποίο καταγράφονται τα χωριά της επαρχίας και ο πληθυσμός τους. Βλ. Ζ. Πρακτικίδη, *Χωρογραφία...*, ό.π., σσ. 66-67.

130. Ο Joseph Piton de Tournefort ταξίδευσε στην βόρεια πλευρά του νησιού, από τα Χανιά ως την Ιεράπετρα και τη Σπιναλόγκα. Έκανε, επίσης, τη διαδρομή Ρέθυμνο-Γόρτυνα. Βλ. Joseph Piton de Tournefort, *Voyage...*, ό.π., σσ. 65-114.

ντας από τη Γόρτυνα¹³¹, όλοι οι άλλοι περιηγητές του ΙΗ΄ αιώνα ταξίδευσαν κατά βάση μόνο στις βόρειες ακτές της Κρήτης. Οι δύο μάλιστα σύγχρονοι του Ντυμά Ch. Sonnini¹³² και ο G. A. Olivier¹³³, που βρέθηκαν στην Κρήτη το 1788 και το 1794 αντίστοιχα, περιορίστηκαν, λόγω των δυσκολιών προσέγγισης της ενδοχώρας, σε μικρές μόνο εξορμήσεις στα χωριά, ξεκινώντας από τα Χανιά και το Χάνδακα. Έπρεπε να περάσουν πάνω από τριάντα χρόνια, για να πραγματοποιηθεί ένα παρόμοιο με του Ντυμά οδοιπορικό, αυτή τη φορά από τον F. W. Sieber, που ταξίδεψε στην Κρήτη το 1817¹³⁴.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι πληροφορίες της «αναγνώρισης» για το “Λαβυρίνθο” της Μεσαράς. Ο Ντυμά μπήκε σ’ αυτό το λατομείο της Γόρτυνας. Περιέγραψε τις αίθουσες και τους διαδρόμους του, αφιερώνοντας 8 σελίδες του τελικού κειμένου (σσ. 204-211), και διατύπωσε την άποψη ότι ο πραγματικός μινόταυρος ήταν τα βάσανα των προσφύγων, που κατέγευγαν στο εσωτερικό του “Λαβυρίνθου”, στη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων της αρχαιότητας.

δ) Πληθυσμός και διοίκηση

Την εποχή που η γαλλική αποστολή έφτασε στην Κρήτη, τα Χανιά κατοικούνταν από 15.000-16.000¹³⁵ ανθρώπους, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν Τούρκοι¹³⁶ (σ. 142). Πολύ μεγαλύτερη πόλη ήταν ο Χάνδακας με 30.000 κατοίκους¹³⁷ (σ. 201). Τό Ρέθυμνο είχε μόλις 4.000 κατοίκους, στην πλειοψηφία τους και πάλι Τούρκους. Στην πόλη αυτή ζούσαν πολλοί Εβραίοι, αναλογικά με τις δύο άλλες πόλεις του νησιού (σ. 172).

Στο ανατολικό τμήμα του νησιού η Ιεράπετρα ήταν “ένα άσχημο τουρκοχώρι” με 1500 κατοίκους (σ. 52). Ο πληθυσμός της είχε ταλαιπωρηθεί από το σεισμό του 1777, που γκρέμισε πολλά σπίτια και σκότωσε 150 ανθρώπους¹³⁸.

131. Βλ. M. Savary, *Lettres...*, ό.π., σσ. 289-320. Πρβλ. Ελ. Πλατάκη, «Ξένοι Φυσιολόγοι, γεωγράφοι και περιηγητές περί Κρήτης, κατά τους ΙΒ΄-ΙΘ΄ αιώνες», *Αμάθεια*, τεύχος 10 (1972), σσ. 7-16.

132. Βλ. Ch. Sonnini, *Voyage...*, ό.π., τ. 1.

133. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage...*, ό.π., τ. 2.

134. Βλ. F. W. Sieber, *Reise...*, ό.π., τ. 1-2.

135. Πέντε χρόνια αργότερα, το 1788, μια γαλλική έκθεση κάνει λόγο για 15.000 κατοίκους των Χανίων. AMAE, *Mémoires et Documents*, τ. 30, “*Observations sur l’île de Candie*”, annexe à la lettre de Guy de Villeneuve, Metz, le 2 Février 1788.

136. Στην «αναγνώριση» οι μουσουλμάνοι της Κρήτης χαρακτηρίζονται Τούρκοι. Είναι όμως γνωστό ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία κατάγονταν από Κρήτες χριστιανούς. Βλ. Μανώλη Γ. Πεπονάκη, *Εξισλαμισμοί...*, ό.π., σ. 54.

137. Για τον πληθυσμό του Χάνδακα στα τέλη του ΙΗ΄ αι. έχουμε και την πληροφορία του G. A. Olivier, που κάνει λόγο για 10.000-12.000 κατοίκους. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage...*, ό.π., τ. 2, σ. 269.

138. Βλ. Ε. Πλατάκη, «Οι σεισμοί της Κρήτης...», ό.π., σ. 491.

Η Σητεία ήταν μια “μικρή πόλη”¹³⁹, χωρίς λιμάνι, στο έλεος των πειρατικών επιδρομών (σ. 221). Πιο σημαντικές ήταν το Πισκοκεφάλι, λίγα χιλιόμετρα πιο κάτω (σ. 60), έδρα του οντάμπαση (*oda bazi*), διοικητή της περιοχής και η “πόλη” της Εθιάς (σ. 58), που διέθετε πύργο για να προστατεύεται από τους κουρσάρους. Στην πυκνοκατοικημένη πεδιάδα του Μεραμπέλου ξεχώριζαν το Καινούριο χωριό, η Βουλισμένη και η Λατσίδα (σ. 72). Στη Γαύδο κατοικούσαν 200 Σφακιανοί (σ. 159). Η κωμόπολη των Σφακιών, τέλος, τόπος συνάντησης των Σφακιανών, είχε συρρικνωθεί. Μόνο 800 άνθρωποι είχαν απομείνει σ’ αυτή την περιοχή μετά την επανάσταση του 1770 και τις μεταναστεύσεις που ακολούθησαν¹⁴⁰.

Ο συνολικός πληθυσμός του νησιού δεν ήταν εύκολο να δοθεί με ακρίβεια και αυτό κυρίως λόγω έλλειψης στοιχείων για τον αριθμό των μουσουλμάνων. Παρ’ όλα αυτά στην «αναγνώριση» γίνεται προσπάθεια υπολογισμού των κατοίκων και αφιερώνονται γι’ αυτό το θέμα δύο σελίδες της τελικής καταγραφής (σσ. 227-228). Οι πόλεις, σημειώνεται, κατοικούνταν σχεδόν αποκλειστικά από Τούρκους, ενώ στις επαρχίες πλειοψηφούσαν οι χριστιανοί, οι οποίοι διέθεταν ακόμη μεγαλύτερη αριθμητική δύναμη στο νότιο τμήμα του νησιού.

Οι χριστιανοί που πλήρωναν χαράτσι το 1783 ανέρχονταν στις 40.000. Τα παιδιά των χριστιανών κάτω των 12 ετών, που δεν υποβάλλονταν σ’ αυτό το φόρο, έφταναν στις 20.000 και οι γυναίκες με τα κορίτσια στις 60.000. Γίνεται δηλαδή λόγος για ένα χριστιανικό πληθυσμό 120.000 ατόμων, που θεωρείται ίσος με τον αριθμό των μουσουλμάνων. Για τους τελευταίους οι υπολογισμοί δίνονται κατ’ εκτίμηση, επειδή δεν υπήρχαν φορολογικά δελτία για μουσουλμάνους: 60.000 κορίτσια και γυναίκες, 10.000 γέροντες, 20.000 παιδιά και 30.000 άνδρες ικανοί να φέρουν όπλα. Στην «αναγνώριση» σημειώνεται ότι οι χριστιανοί ελαττώνονταν συνέχεια και αυτό λόγω των μεταναστεύσεων και των γάμων των χριστιανών γυναικών με μουσουλμάνους.

Η διοίκηση και η κατάσταση του πληθυσμού απασχολούν τους συντάκτες της «αναγνώρισης» στις δώδεκα πρώτες σελίδες του β’ μέρους (σσ. 224-235). Εδώ καταγράφονται οι αξιωματούχοι της Πύλης, οι αρμοδιότητές τους, οι

139. Από τους περιηγητές του τέλους του ΙΗ’ αιώνα, που προαναφέραμε, δεν μνημονεύεται η κωμόπολη της Σητείας. Αλλωστε, κανείς δεν την επισκέφτηκε, με εξαίρεση τον John Morritt, που την πλησίασε ερχόμενος με καράβι από τη Ρόδο. Βλ. John Morritt, *The letters...*, ό.π., σ. 228. Πρβλ. Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Η Κρήτη στα περιηγητικά κείμενα (τέλη 17ου-αρχές 19ου αιώνα)», *Πεπραγμένα του ΣΤ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1990, τ. 3, σ. 24.

140. Στη διάρκεια της μεταορλωκικής περιόδου πραγματοποιήθηκαν πολλές μεταναστεύσεις Κρητών στις Κυκλάδες, τη Μ. Ασία και τη Ρωσία. Βλ. ANF, CCC, B1, τ. 353, *La Canée, le 20 Juin 1775* και Β. Σφινυρόρα, «Κρητικά επώνυμα εις τας Κυκλάδας», *Πεπραγμένα του Β’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1969, τ. 4, σ. 465.

συνθήκες των μουσουλμάνων, τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι χριστιανοί και τέλος ο χαρακτήρας των Σφακιανών και των Αμπαδιωτών.

Στην πρωτεύουσα του νησιού, το Χάνδακα, είχε την έδρα του ένας πασάς τριών ιππουρίδων, που διοικούσε όλο το νησί (σ. 224). Άλλοι δύο πασάδες, με μικρότερες όμως αρμοδιότητες, που δηλώνονταν από διακριτικά δύο ιππουρίδων, έδρευαν στα Χανιά και στο Ρέθυμνο. Μετά τον πασά στην ιεραρχία ήταν ο τεφερδάρης (*tefterdâr*), αρμόδιος για τη συγκέντρωση των φόρων και την πληρωμή των στρατιωτών. Ο γενιτσαράγας διοικούσε τη φρουρά και είχε την ευθύνη της αστυνόμευσης (σ.224). Ο καδής απένειμε δικαιοσύνη, έχοντας τη δυνατότητα να καταδικάζει σε θάνατο, με σύμφωνη γνώμη του μουφτή¹⁴¹. Για σημαντικές υποθέσεις του τόπου οι πασάδες συγκροτούσαν ένα συμβούλιο γερόντων, που όμως δεχόταν πιέσεις από τους αγάδες (σ. 225).

Η «αναγνώριση» επιβεβαιώνει τις πληροφορίες που έχουμε και από άλλες πηγές, σύμφωνα με τις οποίες στην Κρήτη επικρατούσε στα τέλη του ΙΗ' αιώνα αναρχία¹⁴². Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης είχαν ενισχύσει τη θέση τους και επέβαλλαν τη θέλησή τους στη διοίκηση (σ. 229)¹⁴³. Οι πιο ανυπότακτοι απ'αυτούς ήταν οι Αμπαδιώτες¹⁴⁴, που κατοικούσαν στις κοιλάδες νότια του Ψηλορείτη (σσ. 234-235). Άγριοι και με επιθετικές διαθέσεις, θεωρούνταν επικίνδυνοι όταν σχημάτιζαν ομάδες. Το 1771 κατέλαβαν αγγλικό πλοίο αγκυροβολημένο κοντά στο Τυμπάκι, προφανώς για να φορτώσει σιτάρι, και το λεηλάτησαν, αφού σκότωσαν το πλήρωμά του¹⁴⁵.

Οι χριστιανοί κάτοικοι του νησιού ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Στερούνταν τα πολιτικά τους δικαιώματα και υφίσταντο καθημερινά ταπεινώσεις¹⁴⁶.

141. Πρβλ. M. Savary, *Voyages...*, ό.π., σ.2 23. ANF, CCC, Grèce, La Canée, t.12, Amoureux au Ministère de la Marine, La Canée, le 18 Avr^{re} 1770.

142. ANF,CCC, t. 356, Pellegrin, La Canée, le 14 Juillet 1783. Πρβλ G. Olivier, *Voyage...*, ό.π., t. 2, σσ. 299-309.

143. Είναι γνωστό ότι όταν ο πασάς αντιτεκόταν στις προκλήσεις των μουσουλμάνων, αυτοί ξεσηκώνονταν και πετύχαιναν την απομάκρυνσή του. Αυτό θα πρέπει να είχε συμβεί και το 1783, οπότε, τουλάχιστε από τον Οκτώβριο και μέχρι το Δεκέμβριο, δεν υπήρχε πασάς στα Χανιά. Βλ. Archivio di Stato di Venezia, Cinque Savi alla Mercanzia, Serie I, Lettere dei Consoli, busta 645, Ο Ενετός Πρόξενος Luca Corner, Canea, li 20 Ottobre 1783.

144. Η «αναγνώριση» είναι το πρώτο γνωστό μας κείμενο, που κάνει λόγο για τους Αμπαδιώτες. Ακολούθησε το ταξιδιωτικό έργο του G. A. Olivier, στο οποίο, βέβαια, δίνονται πιο αναλυτικές πληροφορίες γι'αυτούς τους αραβόφωνους μουσουλμάνους. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage...*, ό.π., t. 1, σ.390.

145. Το περιστατικό αυτό αναφέρεται και από τον G.A.Olivier, που σημειώνει ότι έγινε το 1772. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage ...*, ό.π., t. 2, σ. 310.

146. Η εξαθλίωση του χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αι. μαρτυρείται από όλους τους περιηγητές και τους προξένους, που πέρασαν από το νησί την εποχή αυτή. Βλ. ενδεικτικά Ch. Sonnini, *Voyage...*, ό.π., t. 1, σ. 375. G. A. Olivier, *Voyage...*,ό. π. t. 2, σ. 302. J. M. Tancoigne, *Voyage...* ό.π., t. 2, σ. 7. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, t. 30, Metz, le 2 Février 1788.

Ήθελαν να απαλλαγούν από το ζυγό των Τούρκων, χωρίς όμως να πέσουν στα χέρια των Λατίνων (σ. 231).

Οι μόνοι που εξασφάλιζαν κάποια “σκιά ελευθερίας” ήταν οι Σφακιανοί. Οι κάτοικοι αυτοί των Λευκών Ορέων διαιρούνταν σε καπετανάτα και μπορούσαν σε πολύ λίγο χρόνο να συγκεντρωθούν κάτω από τις διαταγές των αρχηγών τους. Παρά τις καταστροφές του 1770 και τις μεταναστεύσεις που ακολούθησαν, ενέπνεαν ακόμη φόβο στους Τούρκους, αφού 1500 απ’αυτούς ήταν ικανοί να φέρουν όπλα. Η επαρχία τους ανήκε στις πριγκίπισσες του σεραγιού, διοικούμενη από ένα αγά (σ. 226).

ε) Η αγροτική παραγωγή

Σύμφωνα με τις διαταγές που είχαν λάβει, οι συντάκτες της «αναγνώρισης» όφειλαν να καταγράψουν, επίσης, πληροφορίες για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και να ενημερώσουν τις γαλλικές αρχές για την αυτάρκεια της Κρήτης σε βασικά αγαθά¹⁴⁷. Οι πληροφορίες αυτές θα ήταν χρήσιμες σε περίπτωση γαλλικής ή ρωσικής απόβασης στο νησί. Έτσι στην «αναγνώριση» καταχωρούνται ενδιαφέροντα στοιχεία για τις καλλιέργειες και το εμπόριο. Από τις τελευταίες σελίδες της (σσ. 235-246) μαθαίνουμε ότι η Κρήτη παρήγε σιτάρι, κριθάρι, λάδι, βρώμη, κρασί, μέλι, λινάρι, βαμβάκι και φρούτα κάθε είδους¹⁴⁸. Η Κίσσαμος και το Σέλινο παρήγαν λίγο σιτάρι, κόκκινο κρασί¹⁴⁹ καλής ποιότητας, που καταναλωνόταν στον τόπο παραγωγής, και πολύ λάδι. Στον Αποκόρωνα και στις εύφορες πεδιάδες νότια των Χανίων καλλιεργούνταν ελιές. Τα Σφακιά ήταν γνωστά για το αρωματικό τους μέλι, αλλά κυρίως για το τυρί τους, που πουλιόταν ακόμη και στην Αίγυπτο.

Στο Ρέθυμνο παραγόταν καλό κρασί, λάδι και ξυλεία. Στο Μυλοπόταμο καλλιεργούνταν ελιές, σιτάρι, κριθάρι, λινάρι και βαμβάκι. Η πεδιάδα του Χάνδακα έδινε σιτάρι, κριθάρι και πολλή σταφίδα, κατάλληλη για εξαγωγή¹⁵⁰. Η ελαιοπαραγωγή εδώ ήταν περιορισμένη και αυτό για τον απλούστατο λόγο ότι τα ελαιόδενδρά του Χάνδακα είχαν καταστραφεί την εποχή της πολιορκίας, χωρίς να αντικατασταθούν (σ. 201). Στην πεδιάδα της Μεσαράς, την πιο εύφορη περιοχή του νησιού, καλλιεργούνταν σιτάρι καλής

147. Βλ. παραπάνω σημ. 68.

148. Πρβλ. G. A. Olivier, *Voyage...*, ο.π., τ. 2, σ. 338. Πρβλ. Γιολάντας Τριανταφυλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Ηράκλειο 1988, σσ. 25-26.

149. G. A. Olivier, *Voyage...*, ο.π., τ. 2, σσ. 328-330.

150. Η κρητική σταφίδα «εξαγόταν στα τέλη του ΙΗ΄ αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και τη Ρωσία. Βλ. Μανόλη Πεπονάκη, «Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού, σταφίδας και ρακής στην Κρήτη (τέλη 18ου-μέσα 19ου αι.)», *Κρητολογικά Γράμματα*, 13 (1997), σ. 295.

ποιότητας¹⁵¹, με το οποίο τροφοδοτούνταν οι πόλεις του νησιού, και κριθάρι, που χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή του ψωμιού των φτωχών. Στο Μεραμπέλο ήταν διαδεδομένη η καλλιέργεια της ελιάς και της αμυγδαλιάς. Το Λασιόθι παρήγε λάδι και κάρβουνα, που αγοράζονταν από τους κατοίκους της πρωτεύουσας του νησιού για τις ανάγκες θέρμανσης και για τη λειτουργία των σαπωνοποιείων. Η Ιεράπετρα, τέλος, παρήγε λάδι και καλή ξυλεία, κατάλληλη για κατασκευή πλοίων.

Ιδιαίτερη πρωτοτυπία υπάρχει στις αναφορές που γίνονται στην «αναγνώριση» για καλλιέργειες περιοχών, για τις οποίες δεν διαθέτουμε στοιχεία από άλλες πηγές. Μαθαίνουμε έτσι, ανάμεσα στ'άλλα, ότι: το Πισκοκεφάλι στη Σητεία παρήγε λάδι και σιτάρι, ενώ τα εδάφη της Εθιάς, λίγο πιο κάτω, θεωρούνταν κατάλληλα για αμπελοκαλλιέργεια. Το Κανλί Καστέλι, νότια του Χάνδακα, είχε αξιόλογους ελαιώνες. Στη Γαύδο, τέλος, εκτρέφονταν από τους Σφακιανούς ζώα και καλλιεργούνταν δημητριακά (σ. 159).

στ) Το εμπόριο

Η «αναγνώριση» τελειώνει με πληροφορίες για το εμπόριο της Κρήτης. Στις έξι σελίδες που αφιερώνονται σ' αυτό το θέμα (σσ. 246-251) δίνονται στοιχεία για τα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα και γίνεται αποτίμηση της θέσης των Γάλλων στο εξαγωγικό εμπόριο του νησιού.

Το εύφορο έδαφος της Κρήτης επέτρεπε, όπως παρατηρείται, να υπάρχει αυτάρκεια αγαθών. Ωστόσο, τόσο η παραγωγή, όσο και το ντόπιο εμπόριο δεν ενισχύονταν από την κυβέρνηση. Έτσι το 1/4 των αγαθών, που απαιτούνταν για την κατανάλωση, εισάγονταν από άλλες περιοχές, όπως η Πελοπόννησος. Στο νησί εισάγονταν, επίσης, υφάσματα, μεταλλεύματα, ζάχαρη, χρώματα κ.ά. προϊόντα. Τα κύρια εξαγωγικά προϊόντα ήταν το λάδι και το σαπούνι. Εξαγόταν όμως και λίγες ποσότητες σταφίδας, κρασιού, τυριού, πορτοκαλιών και λεμονιών¹⁵². Το λάδι του Χάνδακα, του Μυλοποτάμου και του Λασιθίου δεν επιτρεπόταν να αγοραστεί από ξένους εμπόρους, όπως το λάδι του Ρεθύμνου και των Χανίων. Εξαγόταν στην Κωνσταντινούπολη¹⁵³ ή χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή σαπουνιού στα σαπωνοποιεία της πρωτεύουσας του νησιού, που την ελτοχή αυτή έφταναν τα 30-40. Οι περιορισμοί αυτοί στις εξαγωγές είχαν επιβληθεί με σκοπό τον έλεγχο της τιμής του λαδιού.

151. Πρβλ. G. A. Olivier, *Voyage....*, ό.π., τ. 2, σ.343. J. M. Tancoigne, *Voyage...* ό.π., τ. 2, σ. 14.

152. Βλ. Γιολάντας Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο...*, ό.π., σσ. 206-239.

153. Η δέσμευση αυτή δεν ξέφυγε πότε επιβλήθηκε. Ίσχυε πάντως και λίγο πριν από την επανάσταση του 1821. Βλ. ADN, Ambassade de France à Constantinople, Correspondance avec les Echelles, La Canée, t. 26, Colaud, le 31 Avril 1816, f. 330.

Όμως το αποτέλεσμα τους ήταν η εξαθλίωση των αγροτών της Κεντρικής και της Ανατολικής Κρήτης.

Τις εισαγωγές που γίνονταν στο νησί και τις εξαγωγές της Δυτικής Κρήτης τις έλεγχαν οι Γάλλοι¹⁵⁴. Γαλλικοί εμπορικοί οίκοι των Χανίων συγκέντρωναν το λάδι και στη συνέχεια το φόρτωναν σε 15-20 πλοία των 150 τόνων, για να το στείλουν στη Μασσαλία. Εξαγωγική δραστηριότητα εκδήλωναν και οι Βενετσιάνοι με τους Ραγουζιάνους, που διέθεταν προξενείο στο νησί, καθώς και Έλληνες, από τους οποίους αναφέρονται οι Υδραίοι.

* * *

Η σύντομη αυτή παρουσίαση των στοιχείων που περιέχει η «αναγνώριση» της Κρήτης του 1783, σε σύγκριση μάλιστα με άλλες πηγές της ίδιας περιόδου, μας δίνει τη δυνατότητα να κάνουμε μια εκτίμηση της αξίας της. Αναμφίβολα, πρόκειται για μια σημαντική πηγή που έρχεται να καλύψει αρκετά κενά της κρητικής ιστορίας του τέλους του ΙΗ΄ αι., μιας από τις πιο σκοτεινές περιόδους της ιστορίας της Κρήτης. Πιο συγκεκριμένα, η ανέκδοτη αυτή περιήγηση-έκθεση:

α) Δίνει λεπτομερείς και πρωτότυπες πληροφορίες για τα λιμάνια, τις οχυρές θέσεις και το στρατό του νησιού·

β) Παρέχει μαρτυρίες για τοποθεσίες χωριά, μοναστήρια, χάνια κλπ, που καταγράφηκαν στη διάρκεια της απεστολής, μερικές από τις οποίες δεν δίνονται από καμία άλλη πηγή αυτής της περιόδου·

γ) Προσφέρει πλούσιο υλικό για τον πληθυσμό και τη διοίκηση του νησιού·

δ) Συμπληρώνει τις πληροφορίες που μας δίνουν προξενικές εκθέσεις και περιηγητικά κείμενα για την παραγωγή, τις καλλιέργειες και το εμπόριο της Κρήτης.

Δεδομένου ότι η «αναγνώριση» γράφτηκε από δύο αξιωματικούς του γαλλικού στρατού για να εξυπηρετήσει πολιτικούς και στρατιωτικούς σκοπούς και όχι για να διαβαστεί σαν μια περιήγηση, δεν ακολουθεί, όπως άλλωστε είναι φυσικό, τις αρχές γραφής των περιηγητικών κειμένων. Έτσι δεν βρίσκει κανείς σ' αυτή τη δροσιά των περιγραφών ενός Tournefort και ενός Olivier.

154. Ο P. Masson, *Histoire du commerce... ό.π.*, σ. 607 σημειώνει ότι οι χρονιές 1768-1787 ήταν καλές για το γαλλικό εμπόριο στην Κρήτη. Συμπεραίνει όμως (σ. 608) ότι : "στην πραγματικότητα η Κρήτη θα παραμείνει η λιγότερο ευνοϊκή περιοχή της Ανατολής για την πώληση των βιοτεχνικών μας προϊόντων [...] 370.000 λίβρες για τα τέσσερα έτη, 1782-1785". Πρβλ R. Paris, *Histoire du commerce.....*, ό.π., σσ. 469-472. Ο Paris (σ. 472), αφού προηγουμένως σημειώνει ότι το 1785 το καθαρό εμπόριο του νησιού ήταν 662.000 λίβρες εισαγωγές και 187.000 λ. εξαγωγές, τονίζει το γεγονός ότι η επίκαιρη θέση της Κρήτης, ως σταυροδρόμι των εμπορικών ναυτικών δρόμων Μασσαλίας-Συρίας και Αιγύπτου-Κωνσταντινούπολης-Μπαρμπαριάς, για τον εφοδιασμό της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας με σιτάρι, έδινε πολύ μεγάλη σημασία στα λιμάνια της.

Διακρίνεται όμως για την ακρίβεια και την πληθώρα των πληροφοριών της και για την απουσία κάθε ωραιοποίησης ή αλλοίωσης των μαρτυριών που μας παρέχει. Τα στοιχεία αυτά την καθιστούν βασική πηγή της κρητικής ιστορίας και έργο ισάξιο των μεγάλων περιηγήσεων του κρητικού χώρου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α *

1. σσ. 200-201

«[...] On peut assurer que le corps de la place de Candie est fort et en bon état; les bastions sont tous à centre-plein et spacieux; les terre-pleins des courtines ont de 1 à 18 toises de largeur; les parapets nouvellement relevés sont de gazon et assez bien faits. Cette réparation se continue, il y a quelques parties de revêtements écorchées, mais aucune absolument dégradée, les ouvrages extérieures du côté de l'Ouest sont abandonnés.

Cette place exige une garnison de dix mille hommes ; il n'est pas douteux qu'à la moindre allarme tous les Turcs des provinces voisines ne se jetassent dans la ville de Candie qui obligerait à une siège en règle. La force et l'étendue de la place leur donnerait de la confiance, il serait donc important de prévenir le rassemblement des forces et surtout des munitions si on voulait éviter les lenteurs et les frais d'un siège. On bloquerait facilement cette place en s'emparant des postes avantageux et des principaux débouchés du côté de la plaine de Messara et de Spinalonga ; si dans le même tems on bombardait la ville par mer, on pense que les assiégés aussi foibles qu'ignorants, privés de secours et vraisemblablement mal pourvus ne tiendraient pas longtemps.

Nous ne devons pas négliger de remarquer que le mur / d'enceinte du côté de la mer vers l'anse de Tramatra est peu élevé et que les bateaux peuvent facilement acoster la terre. Il ne serait pas impossible de surprendre la place par cet endroit».

2. σσ. 224-226

«Administration

Pouvoir des Pachas. Le gouvernement despotique exercé dans l'isle de Candie comme dans tous les États du grand seigneur, est confié à un Pacha à 3 queues qui réside à Candie, il commande despotiquement les soldats et le peuple, il nomme à toutes les charges de l'isle, excepté à celles de Testedars, des

* Σ' αυτό το παράρτημα εκδίδουμε δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα της «αναγνώρισης»: το πρώτο αφορά την άμυνα της Κάντιας (Χάνδακα), ενώ το δεύτερο αναφέρεται στη διοίκηση του νησιού. Διατηρούμε την ορθογραφία του χειρογράφου και διορθώνουμε τη στίξη του.

Janissaires Agas, des Muphtis, des Cadis et des douaniers. Quoique le Pacha de Candie commande sur toute l'isle. cependant il y a encore deux Pachas à la Canée et à Retimo, qui régissent leurs districts particuliers et ne dépendent du Pacha de Candie que pour les affaires militaires.

Fonctions des principaux officiers. Les Janissaires Agas commandent en chef les troupes de cavalerie et d'infanterie qui composent la garnison ; ils sont chargés de la police des janissaires et nomment leurs officiers conjointement avec le Pacha, ils reglent le service des places ; ces officiers balancent souvent l'autorité du Pacha par la popularité qu'ils acquièrent.

Les Cadis rendent la justice de particulier à particulier, donnent les ilams ou attestations et peuvent condamner à mort avec la participation du Muphti, ils sont aussi chargés des registres publics.

Les Testedars perçoivent les droits du grand seigneur et distribuent les payes aux differents corps des troupes.

Etat actuel du Gouvernement. Ce gouvernement despotique et militaire n'a presque aucun effet sur les turcs habitants de l'isle de Candie. Presque tous engagés ou inscrits dans les troupes ils sont toujours prêts à fomenter une sédition et font troubler le Pacha qui craint d'être leur première victime, mais le joug pèse de tout son poids sur les malheureux Grecs, la faiblesse et la cruauté de leurs tirans est au comble, ils n'osent rien résoudre dans les affaires civiles et criminelles sans prendre l'avis des gens de la loy et leur puissance effective est extrêmement limitée. On est surpris de voir quelle influence a le peuple représenté par un conseil de vieillards dans les affaires les plus capitales. L'autorité des Pachas à 2 quelies est encore plus restreinte. On appelle de leur jugement devant le juge et le Pacha a seulement la force exécutive.

Les chefs des corps de Milice et les Agas qui possèdent des fiefs dans l'intérieur de l'isle, s'opposent par l'union qui régne entre eux à l'exécution du pouvoir du Pacha, se soustrayant même à l'autorité du grand seigneur et protègent les janissaires de leurs corps respectifs. Il résulte de ce mélange barbare de tyrannie et de liberté une anarchie continuelle, les loix sont sans vigueur, le faible est sans appui et l'impunité encourage au crime.

Contributions levées pour le grand Seigneur. Le grand seigneur retire de l'isle de Candie cent soixante mille piastres / de Karathc, cent vingt mille mesures de bles que les seigneurs des villages sont obligés de faire porter aux greniers publics des Testedars. De ces cent vingt mille mesures, quatre vingt dix mille sont destinées à la paye des Yerlis, Spahis et autres milices et les trente mille autres doivent être envoyées à Constantinople, mais le Testedar les touche à bas prix et les revend au peuple extrêmement cher.

On prend vingt huit mille piastres sur l'argent du Carathc pour le paye des

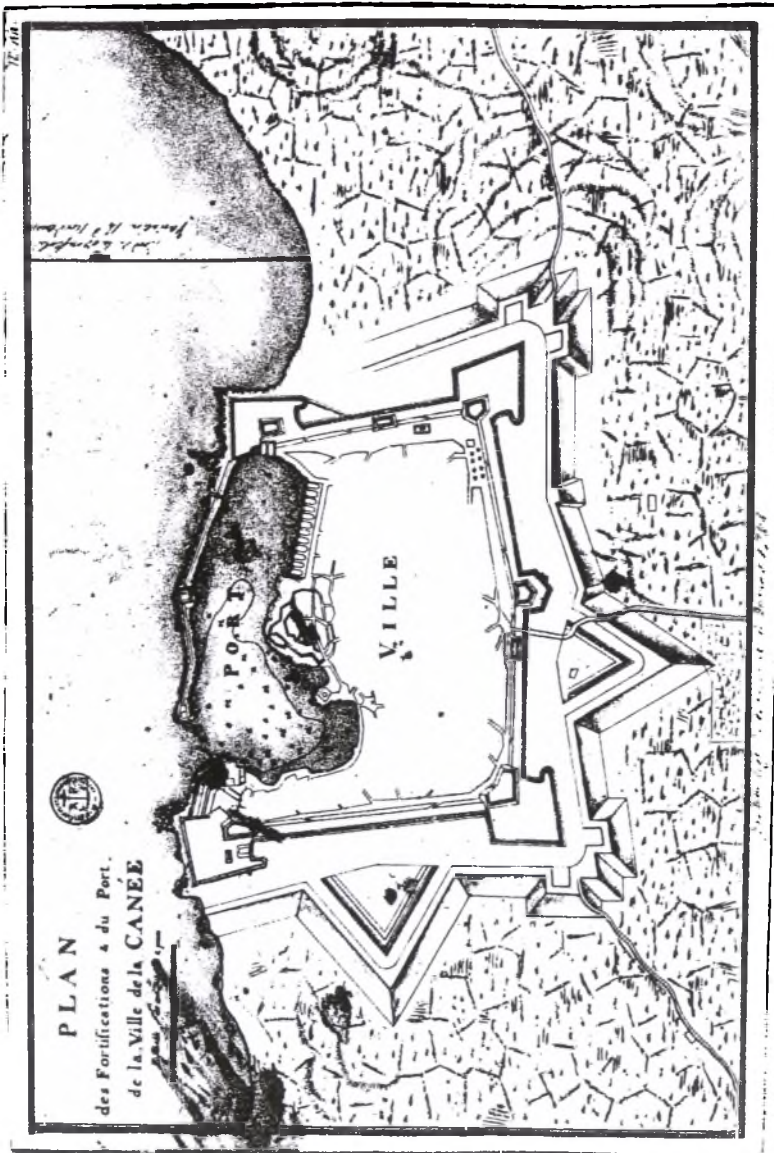
janissaires, vingt cinq mille pour l'entretien des ports, le reste est envoyé à Constantinople.

Il n'a aucun fond destiné pour la réparation des fortifications; elles sont ordonnées et payées d'après les representations des Pachas.

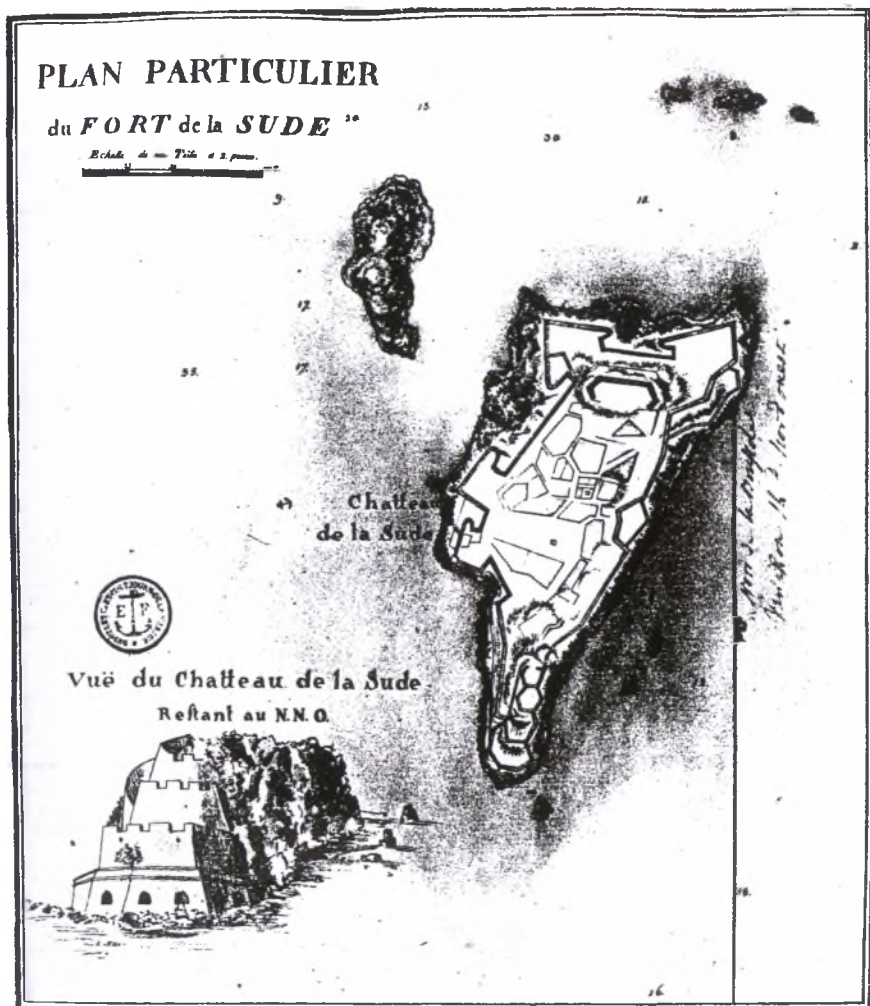
La Sphachie appartient en propriété aux princesses du serrail et est gouvernée par un Aga particulier; il y a un testédar qui en perçoit les droits et cette recette n'est jamais mêlée avec celle du reste de l'isle.

Il y a sur l'isle de Candie un Archevêque et douze évêques grecs; ils n'ont aucun revenu fixe et vivent d'aumones ou plutot de leur extorsions. Les chretiens grecs n'ont pas de plus âpres concussionnaires».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β
ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

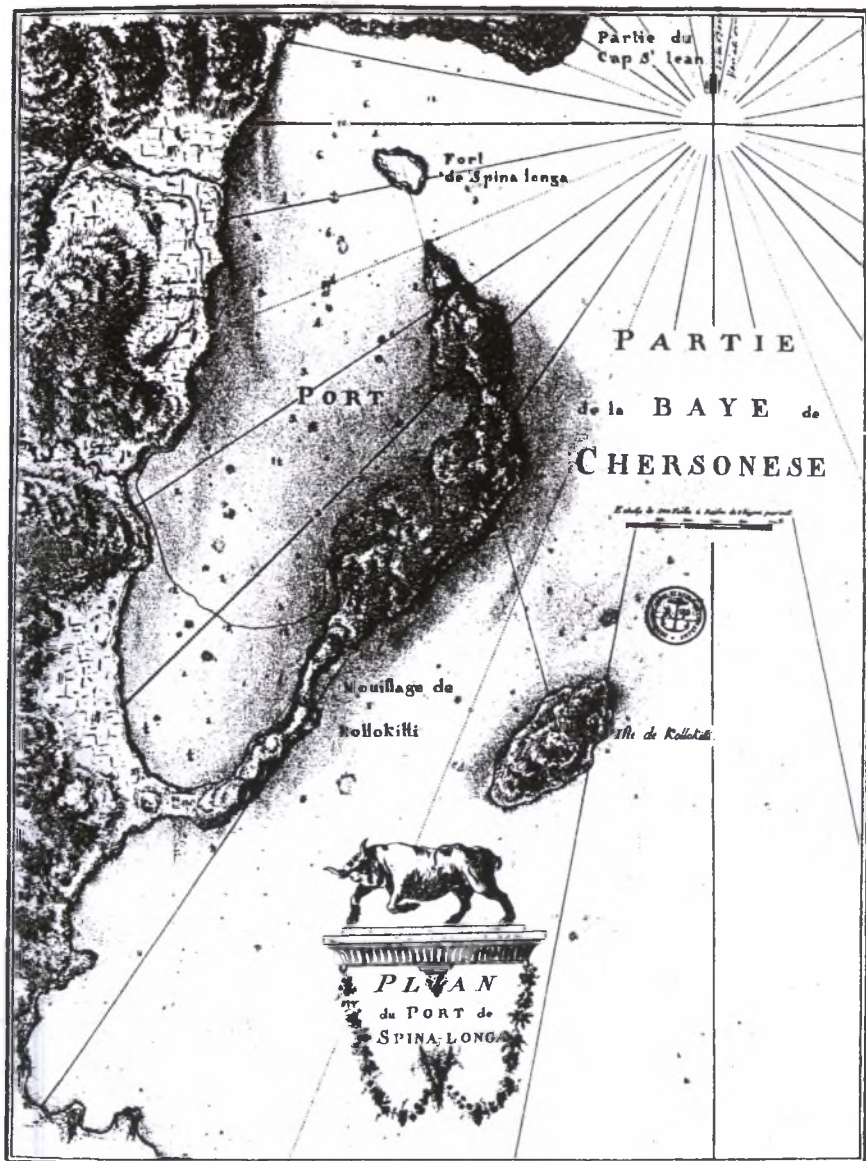
Πλάνο των οχυρώσεων και του λιμανιού της πόλης των Χανίων από τον De Bonneval και τον Dumas, 1784. Bibliothèque Nationale de France (Παρίσι): Département des Cartes et des Plans (Πρώτη δημοσίευση).

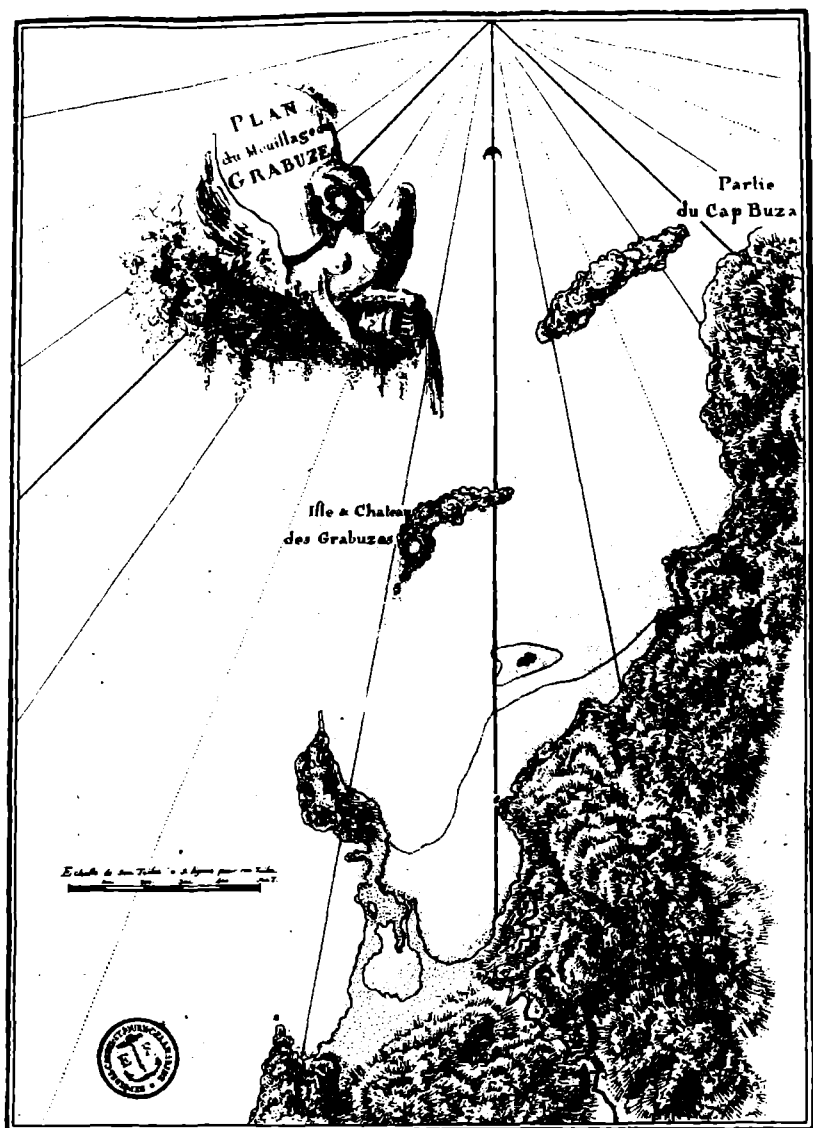
Πλάνο του φρουρίου της Σούδας από τον De Bonneval και τον Dumas, 1784, Bibliothèque Nationale de France (Παρίσι): Département des Cartes et des Plans (Πρώτη δημοσίευση).

Πλάνο της πόλης και των οχυρώσεων του Ρεθύμνου από τον De Bonneval και τον Dumas 1784, Bibliothèque Nationale de France (Παρίσι); Département des Cartes et des Plans (Πρώτη δημοσίευση).

Πλάνο του οχυρού της Σπιναλόγκας από τον De Bonneval και τον Dumas 1784, Bibliothèque Nationale de France (Παρίσι): Département des Cartes et des Plans (Πρώτη δημοσίευση).

Πλάνο του αγκυροβολίου της Βραμβούσας από τον De Bonneval και τον Dumas 1784, Bibliothèque Nationale de France (Παρίσι): Département des Cartes et des Plans (Πρώτη δημοσίευση).